

Det danske landbrug 1815–30 – en undersøgelse af det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold

AF SØREN OLESEN

Substit.

De staaer endnu paa samme Sted, mine
Herres! Da jeg forlod dem, var jeg slau, gif der-
for hen til Smedens som har det med Politiebes-
tjentene at han maae holde Kroe; men, Hille
Moussel! — der var Støi for Alvor.

Arm.

Hvorledes det?

Substit.

Af to Godseiere, uden Godser, fire store
Proprietairer og sex Smaae, nemlig Selvbeter-
bønder; som alle vare gaaet fløiten fra Gods og
Gaarde; item: otte Forbalttere uden Tjeneste —
alle med Koner og Børn. Nogle skæbde andre
skjæbde, hvoriblandt Barten: — fordi ikke en
 eneste af dem Allesammen havde Penge at klare
re med for Ratteløjs og Fortæring.

(G. Hanson: Dialogisk Samtale, Kbh. 1824)

1. Indledning

»Danmarks historie fra 1815–30 er grå og fattig, når det gælder økonomi og politik. Det store og strålende reformarbejde var blevet afbrudt under krigsøkonomien. I landbruget herskede stilstand og på andre områder tilbagegang grænsende til ruin, som tilfældet blev det med kolonihandel og industri. Kun i digternes verden var der liv, og i enkelte mænds sind groede store nye tanker. Men blandt borgerne bredte en småhedens ånd sig, man skutede sig til rette i fattigdommens kår og hyggede sig i en harmløs og tandløs atmosfære. Der var blevet lavt til loftet i Danmarks hus«. ¹

Indenfor den danske historieskrivning har perioden 1815–30 hidtil været et uproblematisk tidsafsnit. Ikke forstået derhen, at kilderne til tiden er fyldige, grundige og velordnede – det er de ikke, men derimod i grundopfattelsen hos historikerne. Der synes nemlig ikke at have været nogen usikkerhed endelige debat om periodens væsentligste kendetegn: krise. Udover statsbankerot og Danmarks udenrigspolitiske nedtur er det ikke mindst den økonomiske afmatning og her igen landbrugs krisen fra 1818–28, der har været medvirkende til den altfavnende kriseopfattelse. Opfattelsen er at finde hos såvel yngre som ældre historikere, hos såvel akademiske som mere populærvidenskabelige værker, jvnf. indledningscitater. Nærværende artikel, der udspringer af vores speciale »Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugs krisen 1818–28« vil søge at nuancere denne opfattelse. Efter vor formening var det ikke blot H. C. Andersen og H. C. Ørsted, der gav sam- og eftertiden noget stort, men også de »gemene« bønder. Hvad disse kunne præstere var ikke »store nye tanker«, hvilket Frederik VI nok også gerne var foruden,² men derimod en ny håndfast arbejdsmoral og en åbning mod de forbedringsmuligheder af landbrugs sektoren som for alvor slog igennem i de følgende årtier.

Nærværende artikel vil da også på flere områder søge at gendrive de værste elementer i den hidtidige konsensus omkring tyvernes landbrug. Denne »revision« af kriseopfattelsen er knyttet til det opbrud, der i de senere år er påbegyndt af Erik Helmer Pedersen, Per Boje, Vagn Wåhlin, Merete Johansen og – ikke mindst – med Svend Aage Hansens påvisning af at der, usikkerhederne upåtalet, faktisk har været en positiv vækstrate på 1% p.a. i kriseperioden 1818–28. Endnu er perioden dog så mangelfuldt udforsket, at nyvurderingerne på væsentlige områder må få karakter af formodninger og teorier.

Med de ovennævnte bidrag synes det dog imidlertid klart, at en ny kriseopfattelse er undervejs, hvilket forhåbentligt vil anspore til fornyet detailforskning i gårdmændenes kår under krisen.

Artiklen vil på grundlag af hitidig forskning og trykt kildemateriale analysere den danske landbrugs sektors udvikling. Da perioden, som nævnt, er ret så udforsket, har vi tyet til det forholdsvis omfangsrige kildemateriale, der vedrører landbrugets daværende eksport. Herudfra skulle der indirekte være skabt en mulighed for en vurdering af landbrugets »almene« tilstand i kriseårene. Denne tilgang bliver så meget mere relevant som det for både samtidens landøkonomer og eftertidens forskere har været indlysende at se dansk landbrug i lyset af dets eksportevne. Op- eller nedgang på dette felt måtte være et parameter for, hvorvidt ejendomsstruktur, driftsmåder, afgrødevalg m.m. indfrie de forventninger, der ikke mindst lå gemt i landboreformerne. Hermed er det også antydnet, at artiklen i højere grad vil behandle de strukturelle brydninger som det danske landbrug blev sat i end de konjunkturrelle, der, med kornprisfaldet i spidsen, har præget forskningen. Endelig skulle artiklen også være et bevis på, at man ud fra *tilgængeligt* – trykt – materiale kan få aflivet den standhaftige tese om den hårde landbrugs krisen.

2. Den hidtidige forskning

2.1. De enkelte forfattere

Vi vil i første omgang se nærmere på, hvorledes krisen hidtil har været behandlet.

Den *liberalistiske* opfattelse af krisen og dens årsager kendetegner både Falbe-Hansens og M. Rubins fremstillinger af perioden.¹

Falbe-Hansen var den første, der søgte at se krisen i et større perspektiv. Krisen opfattedes som en hård og dystre periode, der først drev over med handelens bedring samt en ny og bedre arbejdsmoral hos bønderne.

Marcus Rubins opfattelse er betinget af hans syn på enevælden. Ud fra et liberalistisk grundsyn vurderes enevælden som et trægt og usmidigt system, hvor statens rolle var alt for aktiv. Samtidigt hermed befordrede regimet bureaukrati og korrupsion. Krisen opfattes af Rubin som en følge af statsbankerotten 1813 og af, at statens udgifter var alt for store.

Til trods for værkernes alder, udgør de stadig et vigtigt grundlag for periodens historie – et udtryk for de få nye forskningsbidrag siden da om krisen.

En anden karakteristisk retning i historieskrivningen om det 19. årh.'s danmarkshistorie er den »*humanistisk-voluntaristiske*« skole, der primært er optaget af at glorificere *bøndernes frihedskamp*. Her har krisen 1818–28 indtaget en tilbagetrukken tilværelse, idet den ikke har været fähig i den udviklingstanke, der for venstre-myten har båret historien fremad. For denne har det tværtimod drejet sig om at beskrive bondebrugets udvikling, hvorfor landboreformerne og udviklingen efter 1830 har interesseret. Først med stænderforsamlinger, bøndernes organisering m.v. har historien startet for disse skribenter.²

Hans Jensens, *Dansk Jordpolitik*³ er det centrale værk om hele den jordpolitiske udvikling i det 19. årh. Hans Jensen er et karakteristisk eksempel på den ovennævnte venstre-historieskrivning. Staten opfattes i værket som den institution, der af humanistiske social-statslige grunde søgte at ophjælpe bondebruget i Danmark. Med sin grundige undersøgelse af jordlovgivningen, og, i mindre grad, de faktiske jordpolitiske forhold, er *Dansk Jordpolitik* et uundværligt værk for det 19. årh.'s landbrugshistorie; dog er statsopfattelsen og den ringe forståelse for de samfundsmæssige modsætninger med til i dag mere at gøre værket til en nyttig håndbog end et egentligt historisk værk.

Hans Kyrres lille bog »*Landbrugskrisen i Danmark fra 1818 til 1828*«⁴ er den første med et egentligt krisebegreb. Kyrres hovedsynspunkt er, at landbrugskrisen var uundgåelig ud fra en klassisk kriseopfattelse, hvor kriser følger højkonjunkturer. Dette betød imidlertid ikke, at krisen anskuedes ud fra et stringent økonomisk-videnskabeligt teorem. Krise-cyklen blev i Kyrres beskrivelse således mere en nemesis-agtig størrelse end et udtryk for at kapitalistiske lovmæssigheder havde slået igennem i det danske samfund. Kyrre mener ligesom Falbe-Hansen, at en af krisens konsekvenser var en mere arbejdsom bonde. Generelt er Kyrres bog præget af den hidtidige forsknings almene tendens til at anvende illustrative citater fra samtidens litteratur, hvor teorien eller den konkrete viden mangler.

O. H. Larsens værk fra 1921⁵ byder ikke på nogen nævneværdig nyforskning, men fremstillingen af krisen er befriet for de svulmende og kraftige betoning, som *Kyrre* anvendte. Larsen kan ses som et forbindelsesled imellem *Falbe-Hansen*, som han primært anvender om krisen, og den senere nationaløkonomiske retning.

Svend Aage Hansen har med sine økonomiske analyser søgt at påvise, hvorledes krisen i det væsentlige var en *afsætningskrise*, hvor han betvivler, at der var en sådan i et tidsrum længere end fra 1818–1825. Hansens afgørende fortjeneste er påvisningen af, at der fremfor tilbagegang var tale om en *nedsat vækstrate*, som for landbrugets vedkommende anslås til at være på omkring 1% om året i perioden 1801–34.⁶ Prissfaldet på kornvarerne udmøntede sig i en desinvesteringskrise, hvor de ledige kapitaler søgte bort fra erhvervslivet og over i de mere sikre og givtige statspapirer.

Svend Aage Hansen er et godt eksempel på den empiriske nationaløkonomiske forskning, hvis svaghed er, at væksten bliver den bestemmende faktor for, hvorledes udviklingsforløbet bestemmes. Herved overses de brudflader, hvor tilsyneladende recessive træk kan vise sig at være af afgørende betydning for den videre udvikling, ligesom forbindelsen mellem økonomien og de klasse- og bevidsthedsmæssige forhold bliver tilsidesat i en opsplittende forskningspraksis. Styrken er tilstedeværelsen af et enormt empirisk materiale, og som økonomisk-historisk værk er *Økonomisk Vækst* særdeles værdifuld.

Ole Halding har via nogle godsfalitter i *Randers Amt* beskæftiget sig med landbrugskrisen. Synspunkterne er her ikke meget forskellig fra samtidens dystre opfattelser. Da det netop er de hårdt ramte godser, som drages frem, gives der et fordrejet billede af perioden når disse kombineres med en traditionel krisebeskrivelse for *hele* landbruget. Godserne synes netop at være de hårdest ramte ejendomstyper under krisen.⁷

Erik Helmer Pedersen indtager en særposition blandt de nyere fremstillinger.⁸ Han forsøger ved en forholdsvis kortfattet gennemgang af samtidens kriseopfattelse konfronteret med den eftertidige at påvise, hvorledes der eksisterer en til afhængighed rækkende lighed. Kritikken er hos *Helmer Pedersen* rettet mod de eftertidige fremstillinger anvendelser af samtidens kriselitteratur som kilder til hjælpehypoteser, og han konkluderer, at den ræsonnerende historieskrivnings dominans må ses på baggrund af den manglende detail-forskning. Hans forskningsplan er bearbejdningen af primært kildemateriale til verifikation af, hvorvidt litteraturens udsagn er korrekte, noget han selv synes at betvivle.

Per Boje har i sit omfattende studie af provinskøbmændenes forhold i perioden 1815–47 gennem elementær kildekritik påvist, hvorledes der på handelsområdet må tages forbehold overfor de samtidige skribenters opfattelser af provinskøbmændene, idet litteraturen var betinget af de forskellige skribenters baggrund.⁹ Således måtte det betrængte *Københavns* skribenter se med misfornøjelse på, at afsætning og import i stigende grad gik uden om hovedstaden.

Hovedindholdet i *Bojes* værk er, at den danske produktion på et tidligt tidspunkt omlagdes med henblik på de nye markeder. Med sin påvisning af enevældens liberale holdning og købmændenes stigende orientering mod de nye marke-

der før selve kornsalgperioden er Bojes værk et vigtigt grundlag for nærværende afhandling.

Den nye marxistiske forskning har hvad angår krisen været præget af afhængigheden af den borgerlige grundforskning. Til trods for den marxistiske retnings tilbøjelighed til at tænke i kriser har det fra trediverne opdukkede småborgerskab haft større interesse end 1820erne, der er foruroligende mangelfuldt behandlet. Konkret har dette udmøntet sig i, at krisen er blevet konstateret som et faktum, hvorefter den er blevet, omend ikke forbigået, så dog behandlet meget overfladisk. Dette er især forårsaget af de kritiske forskeres fortsættelse af traditionen med at formidle samtidens opfattelse videre. Gennem et real-historisk opkog af hovedværker som Rubin og Svend Aage Hansen garneret med den sædvanlige opdeling af overgangssamfundet i faser har man her overtaget opfattelsen af kriseperioden som en pause i udviklingen.

Især i projekter om bevidsthedsdannelse i overgangssamfundet er det ikke lykkedes at frigøre sig fra dette metodiske misgreb.¹⁰ Generelt kan det siges, at der er en for nonchalant holdning til empiriens status og for mange (ubegrundede) synteser. Dette forhold i forbindelse med en prioritering af husmændene og det agrare småborgerskabs historie *efter* dets politiske konstituering gør landbrugskrisen til et upåagtet emne her.

Med *Vagn Wählin's* artikel er der lavet et forsøg på at syntetisere det 19. årh.'s historie. Den overordnede tese går ud på, at ikke blot landbruget men også bysektoren afgav dynamiserende impulser af betydning for den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme. Angående krisen påpeges det, at omend de fleste gårdmænd klarede sig igennem krisen, havde de fleste set, hvorledes det kunne gå – de havde fået en lære for livet. Bevidsthedsmæssigt som økonomisk betød krisen, at gårdmandsbrugene for alvor indrulleredes under de kapitalistiske markeds- og produktionsforhold, hvorfor krisen også må ses som tidspunktet, hvor den danske agrarsektor *blev* kapitalistisk.¹¹

2.2. Krisen

Den manglende detail-forskning angående perioden 1818–28 må bl.a. ses på baggrund af det spredte og derfor vanskeligt tilgængelige kildemateriale fra perioden. Først fra ca. 1830 begyndte det statistiske fag for alvor at udvikle sig, hvad naturligvis også skal ses på baggrund af den samfundsmæssigt satte nødvendighed af at vide, hvorledes det egentligt stod til i et stedse mere dynamisk samfund.

Dette forhold har resulteret i en søgen mod den omfangsrige litteratur fra begyndelsen af tyverne som erstatning, en praksis, der imidlertid har været præget af en manglende kildekritik, idet beretnings-aspektet er blevet overprioriteret. Kombineret med enten et manglende eller et ufuldstændigt krisebegreb, har dette udmøntet sig i en videreudvikling af citerings-praksisen til en ved *metaforer* altfavnende kriseforklaring, hvad især har præget mere populærvidenskabelige værker som Kyrres og (jvnf. indledningscitater) Politikens Danmarkshistorie.

Forbigås de værker, der udfra ideologiske grunde ikke har anset en beskæftigelse med krisen som fornøden, dette gælder forsåvidt både den grundtvigianske – venstre historieskrivning som den marxistiske, refterer der en nyere forskning, der mere eller mindre eksPLICIT har videreført skævheden der bibragtes ved den påpegede anvendelse af kriselitteraturen.

Hvad angår den borgerligt-empiristiske tradition udtrykkes dette gennem såvel en (udfra egne præmisser) kritisabel kildeanvendelse, som en hertil knyttet mangel på et egentligt krisebegreb.

Disse to forhold giver sig samlet udslag i den praksis, at adskillige årsagsforklaringer på landbrugskrisen, hvoraf de fleste er hentet fra samtiden, stilles op på rad og række. Der er hovedsageligt tale om udefra kommende årsager. Således Englands restriktive kornholds-lovgivning fra 1815, tabet af Norge, hvortil der er at sige, at der allerede under krigen var kraftige forstyrrelser af samhandelen, og at Danmark rent faktisk bibeholdt den samme afsætningsmængde til Norge under krisen. Hertil kommer kursbedringen fra 1818, der forstærkede det internationalt gældende kornprisfalds negative indflydelse på det danske landbrug. Endelig er der tale om en påvisning af de danske produkters ringe kvalitet, fremfor alt kornet, hvor især professor Olufsens stikprøve i en ladning korn anno 1805 beregnet på det norske marked via nok så mange kanaler er blevet gjort til sandheden om den danske agrare produktion i begyndelsen af det 19. århundrede.

Udfra denne årsags-kompilering er der da blevet deduceret, at der *måtte* have været en krise i landbruget.

Blandt disse faktorer er der reale forklaringer til forståelsen af krisens opkomst, men mængden er *i sig selv* ikke et krisebegreb.

Denne tradition har betydet en mangel på synteser, der gennem en specificering af krisens egentlige genstandsfelt, dens årsager og konsekvenser har kunnet sætte krisen i forbindelse med perioderne før og efter. Undtagelser herfra har været påpegninger af krisen som værende et naturligt resultat af en krisecyklus, idet højkonjunkturerne altid følges af perioder med faldende priser på varer og kapitalapparat (Kyrre). Et andet perspektiverende moment har været konstateringen (eller formodningen rettere) af, at krisen medførte en større arbejdsomhed hos bønderne (Kyrre, Falbe-Hansen). Disse før os at se korrekte vurderinger har imidlertid ikke kunnet overskygge de påtalte mangler.

I den nyere forskning er der med Wåhlins og Erik Helmer Pedersens artikler som med forskningsplanen i »Projekt Dansk Litteraturhistorie« (jvnf. note 10) påbegyndt et opbrud fra den hidtidige retning. Hvor disse alle er karakteriseret ved at være synteser henholdsvis forskningsplaner, som antyder problemstillingerne ud fra en anden erkendelse af krisens dybde og betydning, mangles der stadig en større detail-forskning omkring bønder og husmænds forhold i perioden før der, på et nyt og bedre grundlag, kan gives bud på krisens konkrete omfang. Et udtryk for, hvorledes sådanne studier kan bibringe en ganske anderledes krisefattelse er det upublicerede speciale af *Merete Johansen*: »Landbrugskrisen og gårdmændene. Parcellering, tvangsauktioner, udlægsforretninger og gældsudvik-

ling i Tybjerg Herred 1818–28« (Kbh.'s Universitet 1976) jfr. nedenfor side 89f! Her når forfatteren frem til, at der ikke spores nogen krise i Tybjerg, hvor således kun 0,8% af gårdmændene måtte gå fra gården under krisen ligesom jordpriserne ikke faldt. Er det undersøgte område for lille til at man ud fra undersøgelsen kan drage konklusioner på regional og national plan, vil flere af denne art undersøgelser kunne oplyse om, hvorledes det faktisk forholdt sig med tyvernes landbrug.

3. Landbrugets udvikling under landbrugskrisen

3.1. Befolkningen

I begyndelsen af det 19. århundrede boede hovedparten af befolkningen stadig på landet. I såvel 1801 som i 1834, hvor periodens eneste folketællinger foretoges, var 79% bosatte på landet.¹ Dette tal viser, hvorledes landbruget var Danmarks vigtigste erhverv, men det må samtidigt bemærkes, at en urbaniseringsgrad på ca. 20% var ret høj efter datidig europæisk målestok.²

Kriseperioden adskiller sig ikke hvad befolkningsvækst angår fra resten af århundredet. Den årlige befolkningstilvækst lå omkring 1% – i nogle af årene endda pænt over.³

Selv om samtiden ikke altid kunne se det positive i en sådan vækst, hvilket bl.a. må tilskrives Malthus' teorier og en vedvarende utilfredshed over fattigudgifterne, må befolkningsvæksten ses som et udtryk for en stigende levestandard.

Desforuden kan der spores en vigtig demografisk udvikling, idet købstæderne vokser, hvorimod København stagnerer. Fra 1801 til 1834 voksede købstadsbefolkningen med 49%, imod den samlede tilvækst på ca. 39%. Københavns vækst var nede på 19%.

Hovedtendensen var således, at land og købstad opslugte befolkningstilvæksten, hvor sidstnævnte forhold kan tages som et udtryk for, at den decentrale økonomiske udvikling er i gang. Denne tendens spores også i arbejdsstyrkens fordeling, idet væksten her er større indenfor industri, håndværk og handel end i landbruget. Der har været tale om en *til*-vækst forårsaget af befolkningsstigningen, idet der ikke har været tale om en betydende vandring fra land til by.⁴

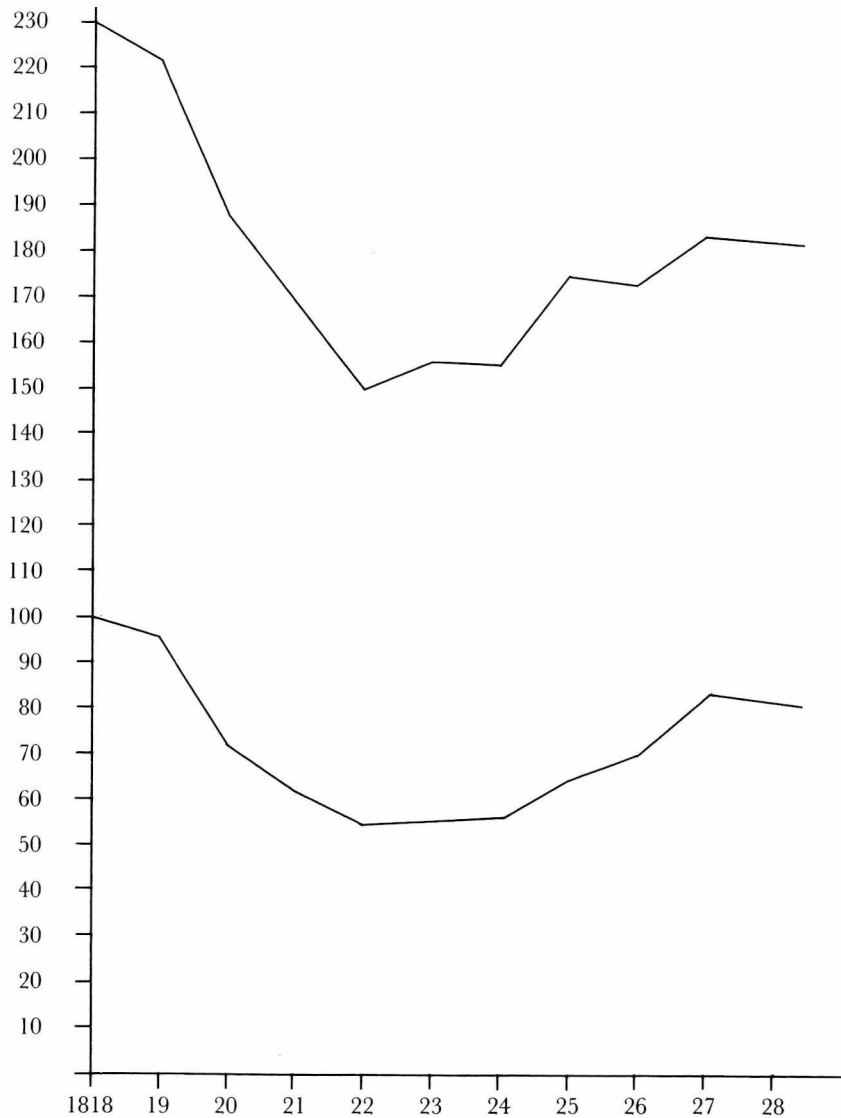
De nævnte forhold peger i retning af dels en begyndende decentral økonomisk udvikling dels en befolkningstilvækst, der ikke tyder på, at landbefolkningens kår var forværrede.

3.2. Den økonomiske vækst

Som nævnt i kap. 2 er Svend Aage Hansen den første, der har lavet en mere gennemgribende økonomisk analyse af perioden på et nationaløkonomisk grundlag. Blandt resultaterne er en beregning af periodens bruttofaktorindkomst:⁵

Som det ses af omstående diagram var landbruget det vigtigste enkelterhverv, omend differencen viser, at produktionen af »egentlige landbrugsvarer« ikke over-

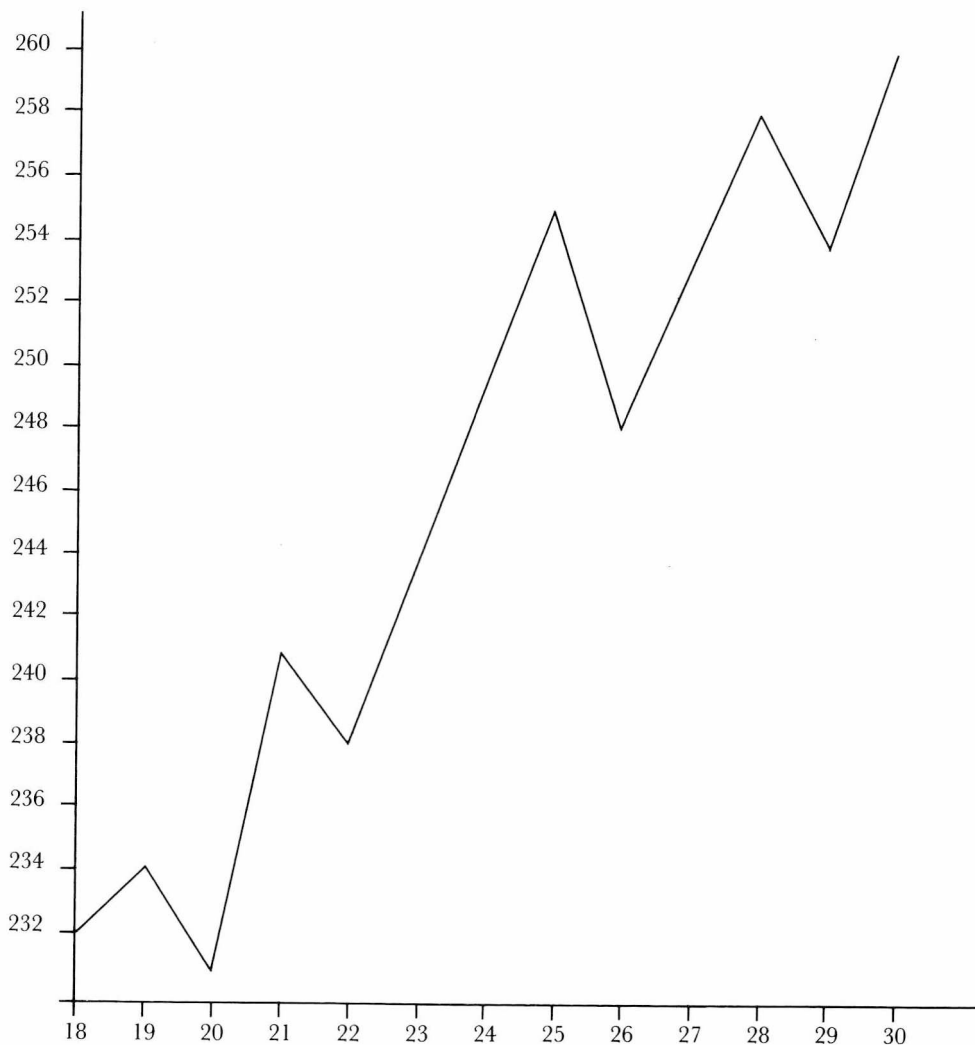
Diagram 1: »1« Danmarks bruttofaktoringkomst »2« Landbrugets bruttofaktoringkomst (egentlige landbrugsvarer). Løbende priser (sølvværdi) mill. kr.

steg halvdelen af den samlede bruttofaktoringkomst. Først når nært tilknyttede erhverv såsom husflid, skovbrug etc. medtages, bliver den landlige dominans tydelig. I øvrigt afspejler graferne tilbagegangen for landbruget i perioden, hvilket væsentligst må tilskrives prisfaldet på landbrugsprodukterne.

At der ikke har været en produktionsmæssig tilbagegang kan illustreres via udviklingen i bruttofaktoringkomst regnet i *faste* priser:⁶

Diagram 2: Bruttofaktorindkomsten for egentlige landbrugsvarer 1818–30, 1929 priser, mill. kr.

Til forskel fra kurven på diagram 1, udtrykker de faste priser det relative forhold årene imellem i frembragte værdier. Sammenholdes perioden med det efterfølgende 10-år modificeres krisebilledet, da trediverne ikke er kendetegnet ved en kraftigere stigning, snarere ved en mindre.⁷

Der kan iagttages nedgange i årene 1820, 22 og 26, størst i sidstnævnte med $\div 2,4\%$. Til trods for disse udsving kan der for perioden som helhed spores en lineær stigning. Med en samlet forskel mellem 1818 og 1828 på $11,2\%$ har vi at gøre med en ækvivalent til befolkningstilvæksten. Landbefolkningen øgedes, som den samlede befolkning med 13% i tidsrummet.⁸

Ikke tilfældigt stemmer dette overens med Svend Aage Hansens egen vurdering af den årlige vækst i kriseperioden, der efter hans vurdering har ligget på ca. 1%, og har været betinget af en større arbejdsstyrke snarere end produktivtets- eller arealførøgelser.⁹ Under alle omstændigheder viser diagram 2, at der er tale om en *positiv vækst under landbrugskrisen*. Omend stigningen kan synes beskednen er den et vigtigt holdpunkt for antagelsen om, at der på landsplan ikke har været tale om en produktionsmæssig tilbagegang. Væksten, der af Svend Aage Hansen vurderes til omkring halvdelen af den foregående reformperiodes, tyder på, at vi har at gøre med en bølgedal i en ellers nogenlunde kontinuert vækstrate. Forekomsten af en real vækst i perioden indikerer, at drastiske følger såsom ødegårde må lades ude af betragtning som signifikante træk ved krisen. Svend Aage Hansen synes i denne forbindelse at være vel forsigtig med hensyn til at drage konsekvensen af egne undersøgelser. Selv om tallene nødvendigvis må behandles med forsigtighed, da de er behæftet med usikkerhed og vurderingen af dem vanskeliggøres af de manglende oplysninger fra de foregående årtier, er de dog det første statistiske arbejde, som klart viser det uholdbare i den hidtidige »katastrofeteori«. Når han således mener, at væksten må tilskrives en større arbejdsstyrke tyder det på, at han har søgt at »mediere« egne resultater med den hidtidige konsensus, fremfor at bore dybere i problemerne omkring krisens egentlige karakter.

3.3. Landbrugets indtjeningsforhold

Dansk landbrug var under krisen præget af en alsidig produktion. Ifølge produktionsværdierne i »Økonomisk Vækst« var den animalske produktion størst, omend det straks må tilføjes, at materialet er usikkert ligesom der savnes tilforladeligt materiale til belysning af produktionens sammensætning indenfor de forskellige bedriftstyper.¹⁰

Den rådende opfattelse er, at det i høj grad var de store gårde, som stod for korneksporten, mens bønderne i højere grad var leverandør til hjemmemarkedet af animalske produkter. Hertil følger sig de regionale forskelle – især den jyske studeeksport til hertugdømmerne.

Mens landbrugets indtægtsstruktur i mangel af nøjagtigere oplysninger må siges at være flerstrengt i sin helhed, er det dog et faktum, at *korn* var landbrugets og dermed samfundets vigtigste eksportvare.¹¹ Kornafsætningen tegnede sig for nærværende 50% af afsætningen, men den animalske, hovedsageligt kvægeeksporten til hertugdømmerne, lå mellem 20 og 30%.¹² Som helhed er den animalske eksport givet i underkanten af sit faktiske omfang, da statistikken for dette område ikke var nær så grundig. Tallene viser imidlertid, hvor essentiel kornet var for den danske økonomi.

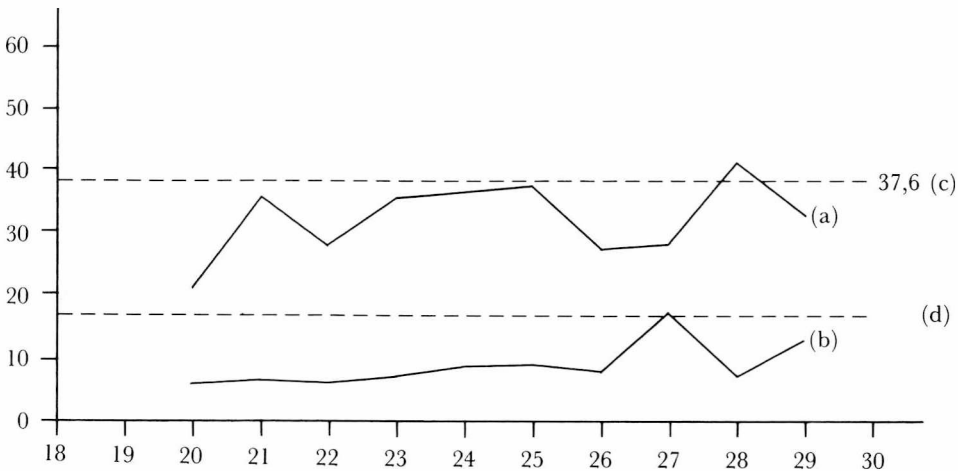
Det danske samfund efter 1815 var afhængigt af, hvorledes den eneste virkeligt betydende eksportsektor, landbruget, kunne begå sig på verdensmarkedet. Ud fra denne betragtning er det ikke underligt, at korndyrkningen var et stridens æble i tyvernes landøkonomiske debat.¹³ Et forhold der i denne forbindelse må tages i betragtning er korneksportens betydning for landbrugets kapitaltilførsel. Samti-

dens litteratur afspejler tydeligt hvorledes, den manglende udvikling af kreditinstitutionerne ramte de større landbrug hårdt. Korneksporten har i denne forbindelse haft en stor betydning, da disse kapitaltilførsler havde en betydelig multiplikatoreffekt i et kreditmæssigt set uudviklet samfund.¹⁴

Denne opfattelse bestyrkes ved en betragtning af de parallelle træk i diagram 2 og 4 (s. 20).

Kornets betydning udtrykkes ligeledes i nedenstående eksportkvoter:¹⁵

Diagram 3: Eksportkvoter for (a) korn, (b) animalske produkter 1818–29. (c) og (d) er de gennemsnitlige kvoter for 1830erne.

Kurve »a« viser, hvorledes kornet allerede i tyverne havde en betydning, som normalt først tillægges det fra og med kornsalgstiden. Af landbrugets indtægter på kornvarer stammede mellem 22% og 41% fra eksportindtægter. Dette må siges at være en relativ stor andel, hvilket ses ved sammenligning med gennemsnittet for trediverne, – 37,6%.

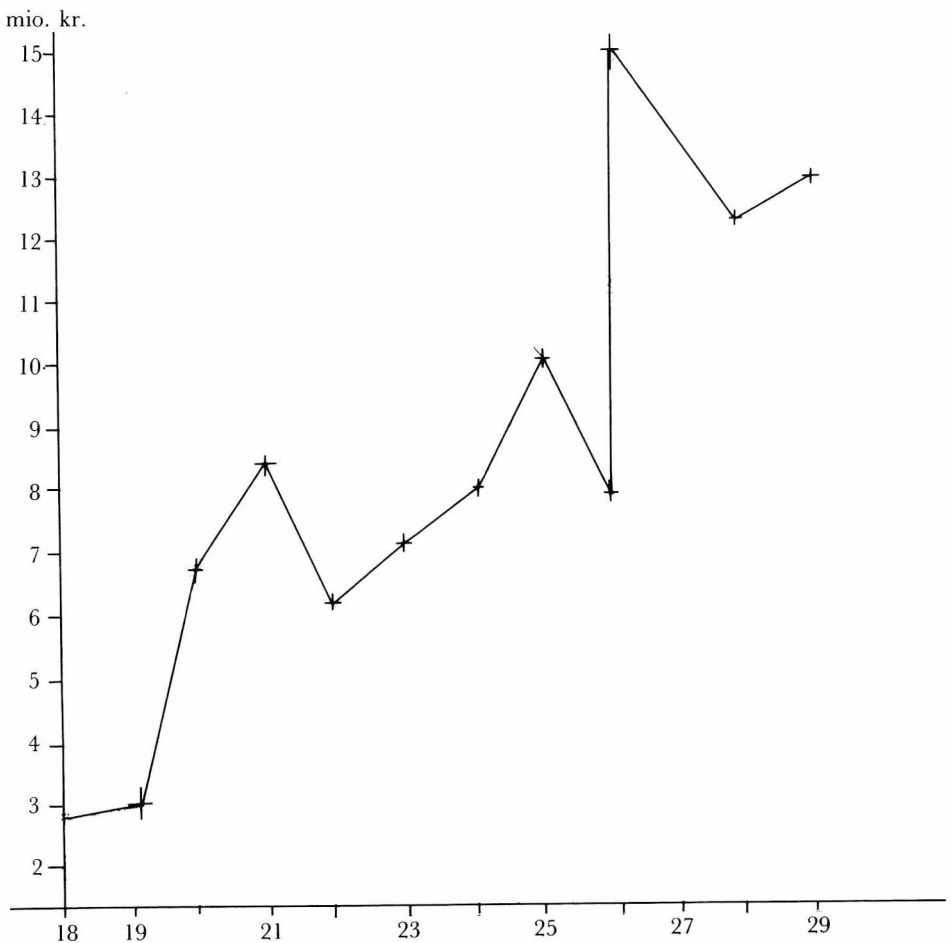
Kurve »b« illustrerer, hvorledes den største del af den animalske produktion forblev på gårdene eller hjemmemarkedet. Forskellen til trediverne bør ikke forlede til for håndfaste konklusioner på grund af de statistiske forhold.

Det er værd at bemærke, at det danske landbrug i tyverne fik en så relativ stor andel af sine indtægter fra udlandet. Handelspolitisk var Europa præget af beskyttelsesforanstaltninger, således også det for Danmark så vigtige engelske marked. Først i 1828 ændredes den engelske toldlovgivning således, at der blev lettere adgang til dette marked. Alligevel evnede landbruget at fastholde en høj eksportkvote kriseårene igennem, en kvote, der efter alt at dømme lå højere end i de foregående årtier. Set fra denne vinkel må oplysningerne netop tages som udtryk for hvorledes, tyverne indvarslede de afsætningsstrukturer, der senere blev kendetegnende for det danske landbrug. Hvor disse imidlertid nød godt af den kraftige

europæiske befolkningsvækst og den industrielle udvikling, der betød gode priser, var betingelserne i 1820ernes Europa ulige vanskeligere. Sagt på en anden måde, er kvoten udtryk for, at det danske landbrug *ikke* returnerede til en større selvforsyningsgrad under krisen. En del af samtidens landøkonomiske debattører lagde ikke fingrene imellem, når de skulle skildre udlandets ringeagt for det danske korns beskaffenhed, men de – mere nøgterne – tal, der her er fremført, tyder ikke på, at det danske korn var blevet umuligt at afsætte. Problemet var blot, at den stigende danske produktion fordrerede nye markeder, fordrerede større afsætning end den, Norge førhen havde tegnet sig for.

Med de lavere kornpriser var det klart, at landbrugets samlede indtjening måtte blive formindsket, hvilket fremgår af følgende diagram:¹⁶

Diagram 4: Landbrugets eksportindtægt 1818-29, løbende priser.

Ved en sammenligning med gennemsnittet for 1830'erne, fremgår dette tydeligt, idet denne ligger over 20 mill. kr. Den lavere samlede indtjening ændrer dog ikke ved den – strukturelt set – positive udvikling m.h.t. eksportkvoten. Indtjeningen må ligeledes ses i forhold til bytteforholdet:¹⁷

Tabel 1: Det danske bytteforhold 1820–44

	Imp.pristal	Eksp.pristal	Bytteforhold
1820–24	100	100	100
1825–29	91	151	169
1830–34	77	171	222
1835–39	84	165	196
1840–44	84	177	211

Med udgangspunkt i tyvernes start, hvor de lave kornpriser har vejet tungt, er det forventeligt, at bytteforholdet stiger i den efterfølgende tid. Alligevel er det en betragtelig stigning vi kan konstatere allerede i det efterfølgende femår. Eftersom den agrare eksport dominerede uindskrænket, er der herudfra grund til at antage, at kornprisfaldets tryk på et tidligt tidspunkt modificeredes for den enkelte landmand. Der har næppe været tale om at bønderne i 1820'erne gik bort fra en høj selvforsyningsgrad (eller lokal selvforsyning), men fastholdelsen eller prisfaldet på nødvendighedsartikler såsom tømmer, jern, tjære m.m. betyder, at det internationale marked afgav ét positivt element til den danske agrarsektor. Set i sammenhæng med kapitalnedskrivningen var der således på et tidligt tidspunkt skabt bedre udgangspositioner for de landmænd, og der var mange, der klarede krisens skær.

Eksportpristallet kan i denne forbindelse læses på to måder, eftersom bedringen ikke blot behøver at tilskrives kornprisernes normalisering. Forbedringen kan også skyldes at landbruget ikke blot passivt så til, men også har lagt sig efter mere værdifulde produkter på et tidspunkt, hvor der var overflod af almindelige kornsorter. Som sådan kan tallene altså også ses som et indeks for en kvalitativ bedring af eksportens sammensætning.¹⁸

Kornpriserne har været et tilbagevendende illustrationsmateriale, når krisens omfang skulle vises. Det er da også indiskutabelt at priserne sank, men det er knapt så reelt at karakterisere hele landbrugets situation ud fra dette dyk.

For det første kunne det tyde på, at det anvendte kildemateriale, kapitelstaksterne, har vist *for* lave priser.¹⁹ For det andet var det danske landbrug som nævnt ikke udelukkende kornproducerende. Prisfaldet på animalske produkter var mindre, hvorfor produktionen heraf følger steg. For det tredje må det påpeges, at de gode kornsorter holdt prisen bedre end de ringere: Det var rug- og bygpriserne, der nåede ned på de yderst lave priser. Dersom produktionsapparatet (i videste

betydning) kunne omstilles, var der gode muligheder for at undgå de ekstremt lave priser.

Disse indvendinger kunne godt pege i retning af Erik Helmer Pedersens opfattelse: at der måske nok så meget var tale om en dansk kornsalgskrise i tiden 1820–25 fremfor som en egentlig landbrugskrise 1818–1828.²⁰ Periodiseringer kan være ret så sejglivede!

Fremfor at anvende kornprisfaldet som bevis på krisens dybde, kan man i stedet fremhæve, at priserne fremstår som lave på grund af de særdeles gode priser, der havde kendetegnet de foregående åringer. Krigene og misvækstårene 1817 og 1818 skabte et usædvanligt højt prisniveau. Set i denne forbindelse er prisfastsættelsen i tyverne nok så realistisk. Den større europæiske produktion og de friere samhandelsforhold pressede priserne ned på et plan, der i højere grad svarede til hvad man kunne kalde »normal fortjeneste«.

Mens det således kan formodes, at tyverne indvarslede de nye tider, hvad prisfastsættelse angår, kan det på samme vis antages, at den stigende afhængighed af udlandet også afgav andre impulser m.h.t. prisdannelse. Når Nathanson i begyndelsen af 1830erne skriver, at

»Nu er Priserne meget mere ens, hvor til Eksempel
Havre førhen kostede 12 Skilling i Ribe mod
8 Skilling i Vejle«

kunne det tyde på, at de lokale prisforskelle, der var betinget af den ringe nationale vareudveksling var på retur.²¹ En undersøgelse vil imidlertid være fornøden, før dette kan siges med større sikkerhed.

På grundlag af de ovennævnte oplysninger kan vi notere, at bruttofaktorindkomsten målt i faste priser steg med 1% om året i perioden. Dette ækvivalerer befolkningstilvæksten, der i øvrigt ikke adskiller sig fra resten af århundredet. Befolkningens fordeling på områder viser, at købstædernes vækst er størst, hvilket antyder, at den økonomiske udvikling er begyndt at accelerere her.

Vi kan endvidere konstatere, at kornet er Danmarks vigtigste eksportvare, at eksportens andel af landbrugets samlede indtægt på korn ikke forringes, men nærmere stiger i perioden. Landbrugets samlede eksportværdi falder målt i løbende priser, hvilket dog modificeres af et forbedret bytteforhold. Kornpriserne falder, men kan ikke tages som et samlende udtryk for landbrugets indtægtsforhold.

Perioden kan således siges at være karakteriseret af en negativ *konjunktural* faktor, priserne, mens det danske landbrug *strukturelt* har positive fællestræk med den efterfølgende kornsalgstid. Problemet er imidlertid, hvor vidt disse begreber kan adskilles. Det er vores opfattelse, at perioden fra 1815 til midten af 1840erne er en tid, hvor priserne først for alvor skulle tilpasses det internationale prisniveau. Efter 1815 blev det alvor for det danske landbrug forstået derhen, at »cost/benefit« kalkulationen *nu* blev betydeligt mere nærværende end førhen, hvor uroen i

Europa havde presset priserne op. Skulle det danske samfund klare skærene efter statsbankerotten måtte den danske eksport tilpasse sig de hårdere konkurrencevilkår. Ud fra disse betragtninger stikker der nok så meget »struktur« i den konjunkturelle krise.

Forsåvidt var det også prøvelsens stund for hele reformarbejdet, idet den udstukne bondebeskyttende linje, med dens protegering af de overskudsgivende mellemstore gårde, skulle bevise, at den kunne gøre storgodsdrift og fri forpagtning rangen stridig som den mest effektive ejendoms- og produktionsform.

3.4. Kornproduktion og korneksport

3.4.1. Kornproduktion

Mens vi i det foregående har belyst landbrugets indtjeningsforhold, vil vi i det følgende undersøge de mængdemæssige forhold omkring landbrugets produktion og eksport.

Skal man tro Falbe-Hansen, indvirker landbrugskrisen negativt på kornproduktionen, idet den stagnerer fra 1819 til 1826, hvorefter den atter går frem, omend langsomt: først i 1840'erne overgås tallet fra 1819. Ifølge Falbe-Hansen har prisfaldet altså en alvorlig produktional tilbagegang i sit kølvand, hvilket især rammer de lettere jorde i Jylland:²²

»Store Strækninger af den dyrkede Jord i Jylland blev så godt som værdiløs, talrige Gaarde kom til at staa øde, og ikke faa Steder blev Jord, der var opdyrket, atter opgivet til Hede«

Da Falbe-Hansens værk ikke netop udmærker sig m.h.t. kildeangivelser vil en nærmere undersøgelse være fornøden.

Hvad angår kornproduktionen før landbrugskrisen er det en hævdvunden antagelse, at denne steg støt fra og med landboreformernes iværksættelse, på hvilket tidspunkt der dog allerede kan spores et øget udbytte.

Umiddelbart før reformerne har høstudbyttet sandsynligvis ligget på omkring 4 mill. tdr.²³

Omkring århundredeskiftet (1803) beregnede Begtrup kornproduktionen til ca. 8,5 mill. tdr.²⁴ Det ses, hvorledes den første reformtid afstedkom en kraftig stigning.

Ifølge Nathanson udviklede kornproduktionen sig i »en næsten utrolig Grad« i løbet af de første decenniier af det 19. århundrede.²⁵ Nathansons indædte kritiker, C. N. David vurderer dog dette forhold anderledes, idet det for denne senere liberale kritiker også ville være sørgeligt, dersom den danske hovedproduktion ikke var skredet frem, når udviklingen havde taget »kæmpeskridt« ude i Europa.²⁶

Professor Olufsens beregning i 1819 bestyrker Nathansons vurdering, idet han ud fra en forbrugsberegning vurderer produktionen til 17 mill. tdr. Som Thaarup

gør opmærksom på, er tallet imidlertid ganske urealistisk. Det usikre beregningsgrundlag (kombineret med regnefejl) fører til et tal, der er på højde med 1860erne, hvor kunstgødning gav mulighed for langt større foldudbytte. At Olufsen anvender tallet til at kritisere landbrugets produktionsevne virker i denne forbindelse helt grotesk.²⁷

Om tyverne findes der ikke særskilte tal. Den manglende statistik, der er baggrunden for at vurderinger som Olufsens blev fremsat kendetegner også dette tiår, hvor usikkerheden er lige så udtalt som i de foregående årtier. Dette foranlediger også Thaarup til i sit lille skrift fra 1820 at anmode om en sikrere oversigt, der skulle etableres via de allerede eksisterende amtmandsindberetninger. Thaarup fremkommer med et hjertesuk, der ganske godt illustrerer betingelserne for datidens samfundsdebat:

»Skulde det endeligen ikke ogsaa være nyttigt at hiin aarlige Generalberegning blev offentlig meddeelt?«²⁸

For trediverne anslår Falbe-Hansen produktionen til 9 à 10 mill. tdr. Bergsøe mener, at fyrrernes produktion ligger på en 11–12 mill. tdr.

Sammenholdes disse tal med oplysningerne fra før krisen synes der, modsat Falbe-Hansen, at være tale om en støt stigende kornproduktion i Danmark, et indtryk der er i overensstemmelse med den tabel, som Birgit Nüchel Thomsen m.fl. har opstillet:²⁹

Tabel 2: Den danske kornhøst i mængde og værdi 1801–1860

	Kornhøst mio. tdr.	Høstens værdi mio. rbd.
1801–09	8,5	48
1816–20	9,8	35
1821–30	10,4	26
1831–40	10,9	33
1841–50	11,7	41
1851–60	14,0	70

De her nævnte tal er, set i forbindelse med de manglende kildebelæg hos Falbe-Hansen med til at bestyrke den opfattelse, at der *ikke* har været tale om produktions-tilbagegang udover hvad vejrets luner til enhver tid er herre over. For Falbe-Hansen har jordrenteteorien mere end de faktiske forhold styret hans opfattelse. Det kunne også overvejes, hvorledes en ødegårdskrise (citatet) harmonerer med en ganske solid befolkningstilvækst. Stadig flere munde skulle mættes, importen af korn var lig nul – og priserne på korn antydede ikke, at det netop var knaphed, der kendetegnedet det danske marked.

3.4.2. Korneksporten

Korneksporten er et af de bedst belyste områder i den ellers så statistikfattige periode, hvilket i sig selv er et udtryk for kornets betydning i det danske samfund.

Kornvarerne var langt den vigtigste eksportvare med en andel omkring de 50%. Herefter fulgte heste, hornkvæg og smør. Tilsammen udgjorde de næsten den totale danske eksport.³⁰

Vi savner imidlertid oplysninger om de første kriseår, idet statistikken først bliver dækkende fra og med 1820. Derfor kan de første kriseår ikke behandles så dækkende som de efterfølgende.

3.4.2.1. 1815–20

Flere af datidens landøkonomer søgte imidlertid at beregne eksporten i årene umiddelbart efter 1815. Således professor Olufsen, der også vovede et bud på dette område, idet han anslår eksporten fra Danmark (altså incl. hertugdømmerne) til 1 mill. tdr.

Dette stemmer overens med, hvad Begtrup allerede et par år forinden havde regnet sig frem til.³¹

Ifølge Nathanson, der havde adgang til Generaltoldkammer og Kommercekollegiets arkiver eksporteredes der 665.000 tdr. i 1817 fra Kongeriget og ca. 900.000 tdr. fra »de danske provinser« i tiden oktober 1816 til juni 1817.³²

C. F. I. Dalgas karakteriserer korneksporten i årene 1817 og 18 som »brilliant«, men betoner ellers en tilbagegang i eksporten siden 1807. Her må forfatteren imidlertid tænke på den værdimæssige side, thi hans egne tal om eksportens størrelse bestyrker ikke talen om tilbagegang.

Baggrunden for denne dystrehed må findes i Dalgas' udtalte pessimisme hvad angår den fremtidige udvikling for dansk landbrug. Den i handelspolitisk henseende stærkt liberale landøkonom forklarer i sin i øvrigt meget indsigtfulde artikel, den gode afsætning som et resultat af »megen umage« og de »lave priser« han finder karakteristisk for Danmark.³³

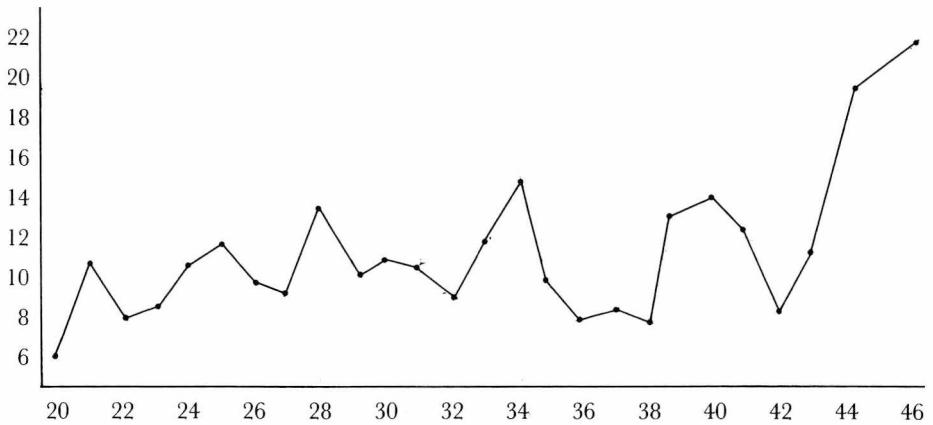
Alt i alt må man formode, at den danske korneksport mellem 1815–20 har ligget lige i underkanten af 1 mill. tdr.

3.4.2.2. 1820erne

Korneksporten i 1820erne fremgår af følgende diagram, hvor eksporten i perioden 1830–46 er medtaget som sammenligningsgrundlag:³⁴

Som det fremgår er eksporten kendetegnet ved stærke udsving i tyverne. I årene 1820, 22 og 23, samt – på et lidt højere niveau – 1826 og 27, er eksporten ringe. Trods udsvingene kan der dog spores en svag stigning gennem tyverne. Som det bemærkes er 1828 et særdels godt år; det ligner en tanke, at dette forhold ligger bag den »famøse« periodisering af kriseperioden. Udsvingene kan ikke siges at være unormale set i forhold til den efterfølgende periode. Tværtimod fortsætter udsvingene hele perioden ud. Denne ensartethed, der ikke mindst må tilskrives de svingende afsætningsmuligheder på det engelske marked, må altså siges at være et

Diagram 5: Korneksporten fra Kongeriget 1820–46. 100.000 tdr.

kendetegn for den danske agrarsektor, indtil mulighederne for afsætning blev kraftigt forbedret i 1840ernes midte.

I forhold til trediverne er det væsentligste kendetegn altså den *manglende* forskel. Perioden op til midten af fyrrerne, hvor det engelske marked først for alvor blev åbnet har grundlæggende samme afsætningsstruktur. Går man i dybden viser det sig endog, at den gennemsnitlige eksport i tyverne var større end tredivernes.³⁵

Tabel 3: Den danske korneksport 1820–29 og 1830–39

	Oprindelige tal	Interpoleret rapssæd 1820–26	Uden rapssæd (fratrullet 1827–39)
1820–29	1.769.172	1.857.000	1.756.032
1830–39	1.803.071	1.803.071	1.613.266

Selv om perioden ikke fuldstændigt overlapper krisefasen er den dog med til at vise, hvorledes der ikke på dette felt er tale om noget »brud«, der foranlediger trediverne udnævnt som tiden, hvor kornsalgsperioden startede. Dette har kun relevans ud fra en betragtning af eksportens værdimæssige side.

Dér, hvor vi i stedet kan se brud er mellem krisen og tiden *før* 1815. Kildematerialet her er selvsagt mere spinkelt, men de eksisterende oplysninger tyder på, at eksportstrukturen var fundamentalt anderledes. Dette gælder både eksportens størrelse og, jvnf. næste kapitel, eksportens sammensætning og modtagerlande.

30 år inden freden i Kiel skønnede den daværende Kornhandelskommission, at eksporten fra Danmark androg netto 660.000 tdr. Da det er almindeligt antaget, at

Norge aftog broderparten – henved 500.000 tdr. årligt, var det således kun muligt med en såre beskeden eksport til de europæiske lande, der efter 1815 skulle komme til at fremstå som stedse vigtigere aftagere af den danske landbrugsproduktion.³⁶

Endvidere var afsætningen før 1815 præget af en langt større diskontinuitet. Dette skyldtes såvel de urolige tider, som svingende overskudsmængder. Alt i alt må det siges, at forholdene var anderledes før 1815. Udviklingen gik nok i retning af en øget eksport (det var indiskutabelt dette motiv der lå bag frigivelsen af kornhandelen tilbage i 1788), men udviklingen havde endnu ikke taget en afgørende vending. Hvor varierende eksporten kunne være ses af, at værdien af Englands import omkring århundredeskiftet af dansk korn kunne svinge mellem 2.500 og 23.000 pund sterling indenfor 3 år.³⁷

Selv om de første årtier af det 19. århundrede er dårligt statistisk belyst, må det sammenfattende konstateres, at det traditionelle aftagerland, Norge, bibeholdt sin klare position som det eneste virkelig betydende aftagerland. Som Birgit Nüchel Thomsen m.fl. skriver:³⁸

»Udførselen af landets egne produkter var efter 1814 langt større end i den glimrende handelsperiode, korneksporten anslås således at være vokset fra ca. 660.000 tdr. i årene 1774–84 til over 1.000.000 tdr. årligt i tiden omkring 1820«.

Samme opfattelse kan ses hos M. L. Nathanson, der i 1832 beskriver, hvorledes vi først efter 1814 fik en betydende produkthandel. Perioden 1814–19 var en slags indledning til »den allersidste Periode«. Efter en tid, hvor næsten alt kun var forsøg og efter at have gjort sig bekendt med »de nye Retninger som Verdenshandelen har Antaget« har handelen i de sidste 10 år taget et andet sving og en mere bestemt karakter, og, som Nathanson videre skriver – først da lærte vi bedre at afbenytte vore egne indre kræfter – først da kunne vi gøre regning på en mere regelmæssig og sikker afsætning.³⁹ Det synes som om denne ændring af betingelserne for den danske samfundsøkonomi ikke hidtil har været tilstrækkeligt påagtet. Den er, som nævnt, konstateret og registreret hos visse, men underbelyst i de fleste fremstillinger.

Med Danmarks derangering, militært, økonomisk og politisk var det ikke et lyst billede, der af tegnede sig omkring 1815, og den landøkonomiske litteratur kunne meget passende samles under den overskrift, Fr. Stoud i 1815 gav sit lille skrift: Tanker ved tabet af Norge! Udover afståelsen, der gjorde Danmark til et lilleputrige, kom toldstridigheder med Sverige, der gjorde den markedsmæssige nyorientering pinligt nærværende. Det kan på denne baggrund ikke undre, at flere af tidens kyndige mænd på landbrugsområdet så med alvor på, hvorledes det danske landbrug skulle klare sig. Udover de rent tekniske forslag måtte situationen – som i dag – opfordre til at hele landbrugsstrukturen kom under debat. Den politiske side kom tydeligst frem i forpagtningsdebatten, 1810- og 1820ernes mest markante politiske stridspunkt, men også i de – som oftest – liberale ankepunkter m.h.t. afsætningsstrukturen, hvor købstadsprivilegier, toldskrænker og købmændenes

vandel kritiseredes. Bag løsningsforslagene spores der en alvorlig stemning, hvilket bl.a. kan føles hos Dalgas og Olufsen.

De store udfordringer var imidlertid ikke det eneste, der kunne få de alvorlige og dystre træk frem. Udviklingen i retning af en mere decentraliseret økonomi betød, at perspektivet fra rigets hovedstad let kunne blive fortegnet. Nathanson opponerer således også imod denne københavnske »købmandsvinkel«: Fordi hovedstadens handel er stagneret, er dette ikke bevis for, at det er galt for hele landet:⁴⁰

»Det viser netop Handelens Udvidelse, naar de mindre Stæder begynde med mere Kraft at tage Del heri«.

Men hvordan klarede landbruget og herunder især de mellemstore gårde sig da, presset som nogle måtte være af revaluering, lave kornpriser og kritiseret af flere af rigets fremmeste mænd, der ønskede fri forpagtning?

På dette område vides der endnu for lidt til, at der kan laves en præcis karakteristik af de enkelte eksterne faktorerers indflydelse og de enkelte gårdtypers likviditet. Hvad der imidlertid fremgår af det foregående er, at landbruget *som helhed* forstod at tage udfordringen op. Bag denne evne lå ikke mindst landboreformerne, da det – uden disse – havde været umuligt at indtage en plads på verdensmarkedet.

3.4.2.3. Den vegetabiliske eksports sammensætning

De forhold, der er nævnt indtil nu, tyder på ingen måde på, at det danske landbrug faldt tilbage i en refeudal fase, og det er her værd at bemærke sig, at korneksporten faktisk steg på det tidspunkt, hvor det samfundsøkonomisk var blevet en tvingende nødvendighed. I forbindelse med denne udvikling kan der spores en ændring i den vegetabiliske eksports sammensætning, hvilket fremgår af følgende tabel:⁴¹

Diagram 6: Afsætningsmængden af vegetabiliske produkter. Gennemsnit for perioderne 1796–98, 1820–29 og 1830–39 for DK. (tdr.)

	1796–98	1820–29	1830–39
Byg		566.000	665.000
Malt	200.000	41.000	31.000
Havre	170.000	401.000	293.000
Rug	120.000	368.000	209.000
Hvede	51.000	240.000	239.000
Raps	–	(anslået) 125.000	201.000
Boghvede	8.000	28.000	16.000
Vikker/bønner	–	29.000	37.000
Ærter	29.000	28.000	44.000
Mel og gryn produkter		29.025	95.639

Som det er påpeget førhen, er statistikken mangelfuld, når der skal drages sammenligninger mellem 1820'erne og de foregående årtier. Ser vi imidlertid på de tilgængelige tal, er den førhen påpegede udvikling i absolutte mængder klart synlig.

Det andet, og ret så interessante forhold er, den *kvalitative* bedring, idet der er sket en kraftig øgning i eksporten af de mere værdifulde kornsorter samt forarbejdede produkter. Mens hvedeeksporten således er mangedoblet siden århundredeskiftet, er stigningen for den mindst værdifulde kornsort havre mere moderat, en tendens, der forstærkes ved dens mindskede betydning i trediverne. En lignende forbedring kan noteres hvad angår eksporten af brakfrugter som raps, ærter, boghvede og bønner, hvilket igen må tages som udtryk for, at der i det mindste *nogle* steder har været tale om en produktionsomlægning.⁴² En samlet stigning mellem tyverne og trediverne på 42% for brakfrugter tyder på, at der har været tale om en udvikling i hele perioden.

Imellem de samme perioder kan der ligeledes iagttages en betragtelig forøgelse af de forarbejdede produkter. Tages mel- og grynprodukterne isoleret er der tale om en stigning på 230%; medtages malt er stigningen 81%. Den totale mængde forarbejdede varer stiger fra at have udgjort knap 4% til 7% i tiden 1830–39.

I denne forbindelse må det påpeges, at den forarbejdende sektor også først var i sin vorden. Eksistensen af oliemøller etc. var én af forudsætningerne for, at bonden lagde sig efter en mere indbringende og flerstrengt produktion. De konkrete lokale muligheder har i denne sammenhæng været af betydning for, hvor vidt bonden gik i gang med at dyrke nye produkter.

Ud fra de foreliggende data er det efter vores opfattelse muligt at argumentere for, at 1820'erne var en periode, hvor et mere facetteret produktionsmønster er under udvikling. I samfundsøkonomisk forstand er der stadigvæk tale om små eksportindtægter, men selv om det altså er en udvikling »in embryo« er selve eksistensen af afgrøderne en faktor af stor betydning, når landbrugets situation skal vurderes. Umiddelbart kunne den positive udvikling mellem tyverne og trediverne tages som udtryk for, at førstnævnte var en stagnationsperiode; omvendt kan det ses som en periode hvor de *nødvendige* produktions- og videnskabsmæssige innovationer etableredes for den videre udvikling. Dette er ikke blot og bar en banal konstatering, da jeg vil påstå, at tyverne er en form for »gründer-tid«: Inden det danske landbrug for alvor tog et spring fremad i midten af fyrerne, havde det danske landbrug i de foregående årtier gennemgået en udvikling, der bl.a. gav sig udtryk i en stigende orientering mod mere protein- og fedtstofholdige produkter. Landboreformerne havde sat en mængde kræfter igang, men først med udfordringerne efter 1815 begyndte afviklingen først for alvor af de feudale reminiscenser. Under hårdere markedsforhold og faldende rentabilitet blev det for alvor klart for landmanden, at det kunne betale sig at rense og tørre kornet, at det måske var indbringende at forbedre markerne og staldene m.v. Et var ihvertfald klart: erkendelsen af at besiddelse og ejendomsret også fordrede rentabilitet, fordrede en produktion, der kunne afsættes.

Skulle det vise sig, at professor Olufsen havde ret i sin bedømmelse af det danske eksportkorn som værende en skønsm blanding af fugtige kerner, hejre, avner og småsten, ja – så *var* der altså bestræbelser i gang for at ændre denne tingenes tilstand, omend det også er sandsynligt, at dygtige og dårlige landmænd i perioden er blevet skilt som bukkene fra fårene.

3.5. Handelsforholdene⁴³

Handelsforholdene efter 1815 og den handelspolitiske lovgivning bestyrker indtrykket af nyorientering i landbruget.

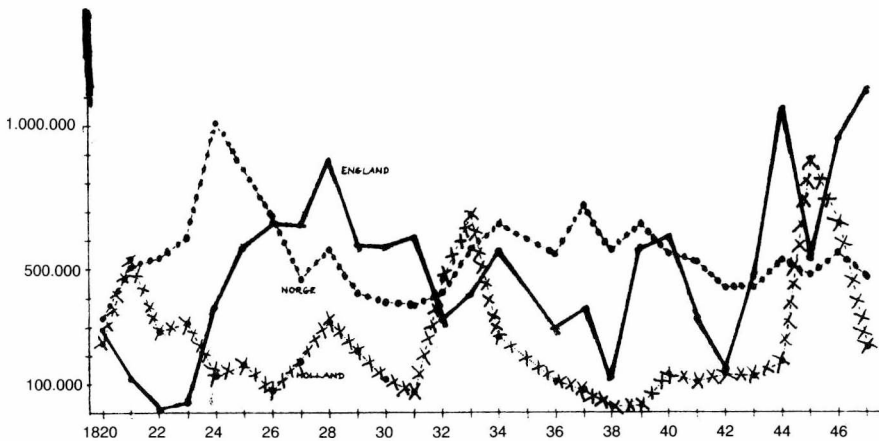
I slutningen af det 18. århundrede var Norge eneste betydende aftager af dansk korn. Den anslåede eksport i 1780 (se s. 27) var blot på 200.000 tdr., når den norske del var fratrukket, og da hertugdømmerne har tegnet sig for den største del af den øvrige eksport, har den kongerigske afsætning altså været såre beskeden.

Dette ændrer sig efter 1815.

I det første femår hæmmedes den danske afsætning dels af toldstridighederne med Sverige dels af, at Norge havde opdyrket under krigen som følge af forsyningsvanskelighederne. Da afsætningen til England i perioden var ganske god (over niveauet for 1824–25) kan det udledes at eksportstrukturen var den samme som i den efterfølgende tid.⁴⁴

Som Per Boje gør opmærksom på, kan Englands stigende betydning altså spores før det store brud i 1840'erne. Som det ses af nedenstående diagram øgedes den engelske import kraftigt fra 1823 og fremad, og det kan være værd at notere, at Englands meget lave import i 1821–23 falder sammen med de værste år af krisen.

Diagram 7: Udførslen af korn fra Kongeriget til de vigtigste aftagerlande, tdr.⁴⁵

Endvidere kan det påpeges, at den samlede handel med England og Holland (for sidstnævnte var der ofte tale om en indirekte handel med England) på nær nogle få

år oversteg handelen til Norge i tiden 1815–44. Perioden 1822–25 var netop et af de tidsrum, hvor dette forhold ikke gjaldt. Med fare for at gøre krisen til en variabel af afsætningen (hvad den ikke alene er) kan det altså noteres, at orienteringen mod de vesteuropæiske markeder hurtigt etableredes, og at de hårdeste år af krisen faldt sammen med en ringe eksport til disse områder.

Det kan her være på sin plads at gøre op med den gentagne opfattelse, at tabet af Norge var noget, der rystede dansk landbrug. Som det kan ses i diagram 6, ligger Norges import af dansk korn på et forholdsvis stabilt niveau i hele perioden. Kriseårene udgør i denne forbindelse ingen undtagelse. Problemet for dansk landbrug var ikke bortfaldet af en semi-kolonial stat, der kunne tvinges til at aftage dårligt dansk korn. Problemet var at komme af med endnu mere korn. For at gøre dette krævedes der generelt en kvalitetsforbeding. Det kan da også konstateres, at eksporten til England bestod af bedre kornsorter, hvorfor eksporten til England og Holland i perioden 1822–25 let kan have indbragt mere end den tilsvarende norske. Såvel mængde- som værdimæssigt aftegner der sig en sårbar afhængighed af det vesteuropæiske marked!

Nyorienteringen afspejler sig også i den hjemlige handelsstruktur, hvor handelssektoren er det område, der har den største vækst udtrykt i bruttofaktorindkomst. Dette forhold kan ses i forbindelse med den førhen påpegede produktionsøgning, der har stimuleret handelssektoren.⁴⁶ Den øgede produktion var hverken beregnet til eller kunne konsumeres umiddelbart; den måtte sælges enten som vegetabilsk produkt eller anvendes til animalsk produktion.

Dette forhold fører os til spørgsmålet om i hvor høj grad bønderne bidrog til eksporten. Det er indlysende, at de store kapitalkrævende bedrifter var afhængige af afsætning, men gjaldt det også for gårdene?

Hvis vi for et øjeblik vender os mod det legislative område, synes det sikkert, at bondebrugene allerede under krisen er blevet inddraget i et øget internationalt handelssamkvem.

I modsætning til Sven Henningsens tese påpeger Per Boje, at der efter freden tilsigtedes en liberalisering af næringslivet fra statsligt hold. Herved imødekom man de liberaliseringsønsker, der blev fremsat fra landboside, men som ofte kritiseredes af byernes laug. Opfattelsen af liberaliseringens nødvendighed dersom afsætningen af agrare produkter skulle øges ses tydeligt i kancelliets overvejelser, men gav sig kun udtryk i få omend såre vigtige bestemmelser. En af disse var placaten af 25/7 1815, hvorefter forprang, dvs. opkøb på landet tillodes. Selv om dette i en vis grad må siges at være en sanktionering af allerede eksisterende praksis, blev konsekvensen en skærpet konkurrence om bøndernes produkter, og bidrog til at skabe en *differentieret* købmandsklasse. Købmanden i den nærmeste købstad var nu ikke længere nødvendigvis eneste aftager.

Samtidigt med at man kan konstatere forekomsten af *systematiske* opkøb, kan den af Boje påpegede handel købmændene imellem tages som et udtryk for, at eksporten stadig i højere grad var baseret på enkeltopkøb fra bønder. Der kan være god grund til at tro skribenten, der i 1820 i »Nyeste Skilderie« argumenterer for, at

korntørring bør være købmandens job eftersom 1000 tdr. korn ofte samles fra 150–200 landmænd.⁴⁷

At den forbudte landprang, dvs. detailhandel på landet, florerede, er samtidigt et tegn på landbrugets stigende handelssamkvem med det internationale marked – varerne var for det meste udenlandske. Som helhed var handelssektoren præget af de vanskelige kår i de første år af krisen, men efter et kraftigt dyk med en betydelig kapitalnedskrivning til følge, kom der opgangstendenser allerede i tyvernes midte.

Fallitterne og den påfølgende fremgang må bl.a. vurderes ud fra de vanskelige betingelser som tiden bød for handelen. Den protektionistiske lovgivning, frem for alt i England, gjorde kornhandel til et vanskeligt og risikabelt foretagende, hvor dog Danmarks nære beliggenhed gjorde det muligt at sælge inden havnene igen lukkede. De vanskelige kreditforhold kunne også gøre det besværligt at samle de store leverancer, der, set i forhold til de hidtidige norske, måtte samles for de nye markeder. Endelig gjorde de forvirrende pengeforhold før 1820 sit til, at handelen besværliggjordes. Disse forhold må også tages i betragtning, når der skal foretages en vurdering af, hvor godt Danmark magtede at klare sig under de nye markedsstrukturer, der igen var afhængige af industrialiseringen og udviklingen indenfor de forskellige nationers agrarsektorer. Væksten indenfor handelssektoren sammen med udviklingen af en differentieret købmanskasse peger i retning af, at landbruget var kommet i nærmere kontakt med det europæiske marked. Lovgivningen og de idelige klager over brud på forbudet mod landprang tyder i samme retning.

4. *Sammenfatning*

I sin »Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien« fra 1819 reflekterer professor C. Olufsen over, hvad det er, der driver landbruget frem. Han finder frem til, at produktionen altid står i forhold til afsætningen, og da fødevarer er en vare med uelastisk efterspørgsel, vil det altid gå langsomt frem, hvilket forvirrer folk.¹ Skal man undgå at gøre den til tider ret så krakilske professor uret, må man også tilføje, at han anså staten som en hemske for udviklingen, når den gav landbruget de forkerte betingelser at arbejde under, men dette ændrer ikke ved, at den førnævnte opfattelse kan have sin relevans her. Den pessimistiske vurdering af tyverne og i det hele taget den ringe historiske interesse, der har været for tiden må bl.a. skyldes at andre end Olufsens samtidige »er blevet forvirrede«. Dette kan vel bl.a. være forårsaget af, at der i resten af århundredet skete store omvæltninger indenfor det danske landbrug, hvilket har overskygget en periode, hvor frugten af initiativer ikke fremstod nær så klart. Endnu var det ikke på tale med grundmurede gårde og andelsmejerier, der i landskabet var et synligt udtryk for bøndernes økonomiske og ideologiske styrke (den politiske måtte vente).

For en anakronistisk betragtning er det urealistisk at opfatte 1820erne som en stilstandsperiode. Allerede i det følgende årti begyndte det at lysne for landbruget,

et forhold der vanskeligt lader sig forene med opfattelsen af tyverne som en alvorlig recessionstid. På det foreliggende grundlag er det mere realistisk at se perioden som en fase, hvor væksten var mindre. De lave priser gav naturligvis en mindre indtjening som sammen med revalueringen og et kreditvæsen der må siges at have været katastrofalt uudviklet betød, at investeringslysten ikke blot var ringe, men også – til tider – umulig at tilfredsstille.

Efter min opfattelse er det mest interessante imidlertid ikke hvorvidt bønderne blev rige eller fattige, men om det danske landbrugs grundpille, selvejerbønderne, beviste deres eksistensberettigelse.

Udfra de i denne artikel fremførte data synes dette at være en realitet. Kriteriet for en vurdering af den nye ejendomsstrukturens »raison d'être« må findes i nøgleord som »fleksibilitet« og »produktionsøgning«.

Faktisk viste landbruget sig fleksibelt, idet det rettede sig ind efter krisen. Dette skete på to måder: dels en momentan opprioritering af den animalske produktion, hvor prisfaldet ikke var så stort som ved den vegetabiliske produktion, dels en længerevarende og mere betydende forbedring af de vegetabiliske produkter. Når udtrykket »betydende« anvendes, skyldes det, at det var et nødvendigt led i den grundlæggende forbedring af agerbruget; således var det også en forudsætning for en bedre og større animalsk produktion, når de resterende »feudale« holdninger, såsom at vådt og urensset korn stadig er korn, udraderedes. Denne kvalitetsforbedring var en nødvendighed, dersom de nye markeder ville modtage det danske korn og var ligeledes en nødvendighed, da det nu var større partier, der blev afsendt, hvorfor kornet godt kunne henligge i længere tid.

Ifølge den juridiske professor J. F. W. Schlegel var bønderne i stand til at producere godt korn, hvilket fremgår af følgende vurdering af skattekorntets kvalitet:²

»At man ej allene hos Danmarks Godsejere kan erholde godt og vægtigt Korn men endog hos Bønderne, hvilke jevnlig maatte høre Bebrejdelser om deres Kornes slette Beskaffenhed, det er nu paa en uimodsigelig Maade bleven godtgjort«.

Som førhen nævnt gav fremskridtene sig også udtryk i en større eksport af forarbejdede og mere værdifulde kornsorter.

Nærværende artikel har koncentreret sig om den danske landbrugseksport i kriseårene. Som førhen nævnt kan dette forlede til at forsimple forståelsen af landbrugets vilkår i perioden. Tager man den ringe forskning i betragtning, er det imidlertid et af de områder, der – i mangel af bedre – bedst kan belyse landbrugets situation. Således kan det vanskeligt undervurderes, at Danmark ikke faldt tilbage i en selvforsyningsøkonomi, men – tilsyneladende – aktivt forholdt sig til de nye og skrappere vilkår for landbrugseksport. På denne vis betød landboreformerne, at landbruget, i det øjeblik hvor det samfundsøkonomisk var en nødvendighed, også kunne øge eksporten.

³ Landbohistorisk Tidsskrift

Afsætningsforholdene giver også mulighed for at anstille nogle overvejelser omkring, hvad der foregik på gårdene. Stort set havde indtjeningsmulighederne været meget gunstige i tiden før 1815. Først derefter fandt gårdmændene for alvor ud af, at selveje stillede større krav til dem. De måtte med andre ord til at tænke rationelt, kalkulere, vurdere og – til at arbejde. Omstillingen fra den feudale »laden stå til« og til den småborgerlige arbejdsmoral er givet blevet stimuleret i denne periode.

Den sandhed, at der er en sammenhæng mellem økonomisk og bevidsthedsmæssig udvikling synes også i denne forbindelse at vise sig. Opbruddet fra den rationalistiske statskirkes teologi til fordel for pietistisk prægede vækkelsesretninger begynder i tyverne og må, uden at det her nærmere skal behandles, bl.a. have sin rod i at bøndernes livs- og verdensanskuelse var ved at blive rokket, hvorfor de på det religiøse plan (på hvilket bønderne jo havde fællesnævneren for alle større sammenhænge i tilværelsen) skiftede tilhørsforhold.

Når flere af samtidens landøkonomiske skribenter gav kendeligt udtryk for, at det stod for dårligt til med bøndernes arbejdsevne, kunne det bl.a. hænge sammen med, at bønderne ikke kunne tvinges til at arbejde bedre. Indstillingen måtte så at sige være til stede i deres bevidsthed, *inden* de for alvor ville tage fat på arbejdet.

Et af de områder, hvor der for alvor savnes forskningsindsats, er det dyrkningsmæssige. Såvel Lars Rumar som Svend Aage Hansen mener, at der ikke foregik større forbedringer m.h.t. dyrkningsmetoder, redskaber etc.³ Gennemgår man amtsbeskrivelserne bliver man ikke klogere, da de i deres inkonsistens ikke giver noget klart billede. Ud fra de ovennævnte iagttagelser synes det dog givet, at der er sket noget, omend der ligeså sikkert har været tale om store forskelle sognene og landsdelene imellem. Dette afhæng af mulighederne for afsætning men også af, hvor aktiv en godsejer, præst eller degn man havde. Der kan således være et meget generelt forhold gemt i følgende citat fra præst Galskjøt fra Hyllested, Sorø Amt:⁴

»ha haa vor Præst saaer Græs (om Kløverfrø) det er og noget Narrerie at begynde paa, men næste Aar saae han selv (dette er sket i Hyllested)... Ved Helsingørkanten drives med engelsk Hesteplov ikke sjelden, og her omkring ser man adskillige Bønder pløje ypperlig dermed, ligesom og Grønforing... finde Sted (DOC 1821, p. 394).«

Når mange af Galskjøts samtidige imidlertid havde svært ved at se lyspunkterne for det danske landbrug skyldes det flere forhold. For det første var det vanskeligt for menigmand at danne sig et kvalificeret overblik over landbruget. Statistikken led under statshusholdningens indskrænkning og landets kommunikationssystem var uudviklet. Selv om den landøkonomiske videnskab udvikler sig i perioden og dermed fjerner sig fra det filantropiske tema-virvar til fordel for en egentlig faglig beskæftigelse, var det kun få mennesker, der havde indblik i landbrugets udvikling på landsplan. Hertil kom, at perspektivet unægteligt ikke blev lysere set fra København, hvor de kyndige mænd var. Aftaklede skibe, mennesketomme værff-

ter, bankerotte storkøbmænd og social uro (Jødefejden 1818/19) afgav ikke den bedste grobund for lyssyn. Et udslag heraf er den negative opfattelse af handelen mellem provinsen og Hamborg, hvis storkøbmænd, ifølge Boje, ikke var så hårde som de er gjort til.⁵

For det andet måtte tiden efter 1815 føles som noget i retning af tømmere mænd for de generationer, der havde kendskab til de foregående årtiers gode indtjeningsmuligheder. Endelig havde de højere lag et internationalt sammenligningsgrundlag. Når C. N. David, hvis intention absolut ikke var at rose et enevoldsregime, må ty til en kritik af den danske udvikling baseret på, at udviklingen er gået endnu hurtigere i udlandet, viser det, at især den engelske industrialisering kunne afstedkomme utilfredshed i de danske intelligentsia. En sammenligning, der unægtelig må siges at være noget unfair.

Herved er vi kommet i berøring med det forhold, at samtidens debat også var politisk. Den markanteste fløj i denne debat var liberalister. På det jordpolitiske område kunne disse liberalister og mere konservativt indstillede godsejere, proprietærer m.v. samles i ønsket om større indflydelse på fæstegårdene. Mens nogle af disse ønskede fri forpagtning udfra en overbevisning om dennes fordele, kunne andre have et ret så personligt ønske i at få større råderet over gårdene, det være sig med hensyn til foreskrevet dyrkningsplan eller udlejning på åremål. På det handelspolitiske plan kom der, som på det jordpolitiske, også liberale synspunkter i hobetal. Et kendetegn her var ønsket om nedbrydning af alle skranker for den fri handel, og man skimter frygten for at Danmark, som andre europæiske lande ville falde tilbage på en protektionistisk kriseløsning.

Hvor skarpt den liberalistiske kritik kunne formuleres fremgår af følgende citat, der er taget fra en artikel i *Handels- og Industritidende*:⁵

»...Vi befinde os i en Crisis af en Sygdom, hvis Helbredelse man hellere maa overlade til Naturen, end betroe den til en Læge, som ikke ganske giennemskuer den. Derfor kan man ikke andet end Ønske, at Regjeringerne, siden de ikke have forstaaet i rette Tid at forebygge Elendigheder, som den nærværende, nu blot ikke mere ville gribe ind i Tingenes Gang og ikke ved varige Forholdsregler imod et øjeblikkeligt Onde gjøre dette varigere end det ellers vilde være Tilfældet.«

Det vil være en utilladelig læsning af disse kilder, dersom deres dysterhed og kritik af de rådende forhold ikke tages uden et gran salt. Vist kunne det gå langsomt, givet var der bønder, som ikke forstod de nye toner og givet skulle der til tider være grelle forhold, før en fæstebonde forsad sin gård, men hos selvejerbønderne skulle tvangsauktionerne nok rense de uduelige væk og mane til skræk og advarsel hos sognets øvrige gårdejere.

Mens liberalisterne måtte bøje sig i det jordpolitiske spørgsmål, fik liberalisterne flere af deres punkter indfriet hvad det handelspolitiske angår, og dette skulle vise sig at være en fornuftig blanding.

Som C. Dalgas også påpegede, var protektionisme en særdeles ringe løsning, da den danske erhvervsstruktur i kombination med landets størrelse gjorde samhandel nødvendig. Dette forstod enevoldsregimet, der dygtigt forstod at afbalancere i feltet mellem sociale og økonomiske hensyn. De sociale hensyn sås dels i bibeholdelsen af laugsstrukturerne i byen, omend der i tiden ses mange udtryk for utilfredshed over brud på laugsbestemmelserne, dels i kongen og de konservative ministres protektion af gårdmandsklassen. Hvor beskyttelsen af den traditionelle struktur i byerne kun var forbigående, da den ikke kunne opretholdes på grund af den økonomiske udvikling, var bønderne i stand til at bevise, at det ikke var en økonomisk brøler at beskytte dem. Allerede mens tyvernes liberale penne nedfældede gode argumenter for at overlade en større myndighed til jordejerne, arbejdede udviklingen under kongelig protektion støt og roligt videre i gårdbrugets favør. Gårdmændene fik stenene væk, drænet, fik efterhånden engelske plove etc. og blev samtidig mere og mere integreret i et større handelssamkvem. Denne udvikling var endnu meget præget af forskelle fra egn til egn, men aldrig med så store forskelle, at man kan sige landet lå brak under en frygtindgydende landbrugskrises åg.

Tilsammen må det siges, at revideringen af den hidtidige kriseopfattelse også stiller spørgsmålstegn ved to andre standhaftige teser om perioden: For det første at staten var gået i hi, trykket ned af en slunken kasse, bedragerier m.m. For det andet at den liberale opposition var stækket. Vel anfægtedes styreformens ikke, men liberalister i og udenfor kancellikontorerne var særdeles aktive, når det gjaldt om at fremføre liberale synspunkter vedrørende den økonomiske politik. Dette kan nok synes magert sammenlignet med 1780 og 90ernes kritik, men var nok så moden og indsigtfuld. At »Wealth of nations« blev oversat til dansk så tidligt som 1779, men først for alvor fik sin udbredelse efter 1815 kan være et betegnende udtryk for, hvorledes tiden efter 1815 indvarslede nye tider.

Vi har med denne artikel søgt at påvise, at den rådende opfattelse af landbrugs-krisen har været fejlagtig. Hermed ikke være sagt, at der ikke var krise, men den var betydeligt mindre omfattende end hidtil beskrevet. For det første er det plausibelt, at de spekulationsbefængte og kapitalfordrende hovedgårde har været i betydelig større knibe end gårdene, hvor kapitalbehovet var ulige mindre. For det andet må det påpeges, at opremsningen af uheldige betingelser for dansk landbrug, som de foreligger, nu ikke er bevist som – uheldige.

Tabet af Norge giver sig udslag i nogle få år, men eksporten kommer hurtigt på fode igen.

Det danske korn var elendigt og noteredes lavest på kornbørserne i Europa harmonerer ikke rigtigt med den udvikling i eksportens sammensætning, der her er påvist, ligesom det danske landbrugs stærkt svingende eksport kan tages som udtryk for, at der var et betydeligt »produktionelt potentiale«; når handel gaves var det danske landbrug i stand til at indfri sælgers side. I denne forbindelse må det nok bemærkes, at man kan være tilbøjelig til at overse, at landbruget overhovedet var i stand til at eksportere $\frac{1}{3}$ af sin produktion af korn i tyverne! En

vurdering af dette og i det hele taget Danmarks evne til at redde sig ud af krisen må vurderes ud fra en komparativ analyse af de europæiske agrarsektorer, men det må formodes at være en rimelig eksportkvote, når det forholdes med, at Danmark indhentede gennemsnitligt 30% af sin eksportindtægt fra animalske produkter. Sidstnævnte forhold reducerer betydeligt det mono-kulturelle islæt i det daværende danske landbrug.

Den nævnte differentiering af købmandsstanden, systematiske opkøb hos landmænd, men også forcerede når havnene i England åbnede tyder ikke på, at vi har at gøre med en lad erhvervsstand, hvor kornets kvalitet var knap så vigtig, når blot en handel – formidlet af kræmmerens snapseflaske – kom i stand. Englands restriktioner var et problem, der, idet man husker på, at eksporten til Norge ikke faldt men steg, imidlertid viser, at Norge ikke længere var nær tilstrækkelig som aftager af dansk landbrugsproduktion. Agrarsektorens ydeevne var steget betydeligt. Udover handelsrestriktionerne og de lave priser var det danske landbrugs problem, de forhold, der var affødt af statsbankerotten. Den stramme pariføringspolitik gjorde kreditlovgivningen særdeles restriktiv, og ramte såvel landbrug som handel. Folk, der have købt gård efter 1813, kom herved til at sidde hårdt i det, men hermed er gårdmandsstandens problemer også nærved at være optalt. Som førnævnt var det det store hartkorn, der var i bekneb. Kriseopfattelsen er her kommet i stand ved hjælp af C. N. Davids opremsning af fallerede hovedgårde(!) og undersøgelsen af *godserne* i Randers Amt. Merete Johansens artikel viser med tydelig skrift, at tvangsauktionerne ikke var udtalte for den egentlige landbefolkning, omend vi endnu ikke ved, hvor store forskelle, der har været fra sogn til sogn. Således er det en rådende opfattelse, at kapitalmarkedet var større jo nærmere man kom København. Krisen var således også kreditorernes krise, hvori man kan finde årsagen til ønsket om fri forpagtning; herved ville det være muligt at få frigjort en del af den kapitalværdi, der lå bundet i fæstegårdene.

Alt i alt er der altså gode argumenter for at give Erik Helmer Pedersen ret i, at vi måske nærmere har at gøre med en kornsalskrise fra 1818–25.

Dette peger igen i retning af, at hele synsvinklen på perioden må ændres. Det er således ikke nok for os at påvise, at perioden var knap så elendig som hidtil antaget. Det er ligeså omend ikke mere påkrævet at påpege de strukturelle tendenser, der ligger ivævet de konjunktuelle: Den danske agrarsektor skulle under vanskelige nationale betingelser søge at hævde sig på et internationalt marked, der var præget af restriktioner og overproduktion af korn. Denne ny-orientering lykkedes dersom man erkender den store forskel på eksporten ved år 1800 og i 1825, og den ringe forskel, der er i eksportstrukturen for hele perioden 1815–45. Som sådan må den traditionelle faseinddeling, hvor landbrugets vækst først starter omkring 1830 revideres. Endelig gav perioden incitamentet til den udvikling af bondestanden, der åndeligt og politisk skulle vise sig i de følgende årtier.

Noter

Kapitel 1: Indledning

1. Politikens Danmarkshistorie, bd. 10, p. 420.
2. Denne frygt spores i oplysningspolitikken. Embedsborgersekabet, der i princippet forestod dette arbejde, diskuterede helt åbent, hvor langt man kunne gå. Et af de områder, hvor man holdt igen, var det »debatrende«. Oplysningsmændene ville nok give bønderne konkret viden og fædrelands-kærlighed, men ville ikke gøre bønderne ræsonnerende, hvorfor selv *kongetro* skribenter måtte undlade at henvende sig til bønderne med politiske temaer.

Kapitel 2: Histiografi

1. V. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, Kbh. 1889, og Marcus Rubin: Frederik d. VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død, Kbh. 1895.
2. »Venstre-myten« er karakteriseret ved dens hypostasering af »ånd« (»folkeånden« og »tidsånden«), der bliver gjort til den primære forklaringsfaktor i den historiske udvikling. Ligeledes dens understregning af *folket* som det centrale historiske objekt.
3. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919, Kbh. 1936–45.
4. Hans Kyrre: Landbrugskrisen i Danmark fra 1818 til 1828, Kbh. 1911.
5. O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbh. 1921.
6. Svend Aage Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark 1720–1914, Kbh. 1972. Se også Dansk Pengehistorie 1700–1914, Kbh. 1968.
7. Ole Halding: Den store landbrugskrise i Danmark 1818–28, i, Historisk Årbog for Randers Amt LXI–LXII, 1967–68.
8. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–28 – Et forsøg på en nuancering, i, Landbohistoriske Studier, 1969, pp. 174–198.
9. Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–47, Århus 1977.
10. Eksempler herpå er: a) Steen Fiil m.fl. Bondeoffentlighed i Danmark i det 19. årh., Århus 1975. b) Keld Vorup: Offentlighedsformernes udvikling i Danmark fra 1750 til 1870. En rammende kritik af bl.a. det manglende kildebelægs konsekvenser kan ses i Henrik Reinvaldts anmeldelse af »Bondeoffentlighed i Danmark i det 19. årh«, som findes i »Kultur og Klasse«, nr. 33, 1978, pp. 112–118. Et mere kvalificeret bidrag er skrevet af Jørn Falk: Jordpolitik og Klassekamp – bidrag til den borgerlige revolutions historie i Danmark, i, Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920 (Odense-projektet bd. 3), Odense 1977, pp. 7–69.
11. Vagn Wåhlin: By og Land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark – forsøg til en syntese.

Kapitel 3: Landbrugets udvikling under landbrugskrisen

1. V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, Kbh. 1948, p. 119.
2. V. Wåhlin, op. cit. p. 11.
3. I årene 1817, 18, 19, 22 og 23 lå tilvæksten mellem 1,3% og 1,5%.
4. Se Bergsøe, A. F.: Den danske stats statistik, Kbh. 1844–53, bd. 1, pp. 447–451. Nathanson giver også eksempler på tilvæksten i »Udførligere Oplysninger om Handels- og Finantsvæsenet i Chr. d. VII's og Frd. d. VI's Tid« (Nathanson 1), Kbh. 1832, p. 76.
5. Beregnet på grundlag af S. F. Hansens tabeller i »Økonomisk Vækst i Danmark bd. II«, p. 237, p. 245.
6. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 249.
7. Mens den gennemsnitlige årlige vækst i perioden 1818 til 28 lå lige under 1%, var det tilsvarende tal for perioden 1828 til 1838 ca. 0,45%.
8. Beregnet på grundlag af tabel 1 i S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 229.

9. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. I, p. 121.
 10. Ibid., p. 105.
 11. På grundlag af tabel 11, ibid. bd. II, p. 282f. kan følgende procentuelle sammensætning udledes:

	20	21	22	23	24	25	26	27	28
Kød og kvæg	28,2	23,5	19,6	13,0	18,0	16,4	14,3	15,4	13,9
Flæsk og svin	11,8	5,1	3,7	3,5	5,1	5,5	–	2,6	–
Smør	–	6,5	9,2	12,8	13,9	17,2	11,7	6,5	7,8
Huder og skind	–	–	–	–	–	–	–	25,5	–
Andre animalske	5,7	4,6	3,5	4,0	4,4	4,6	4,4	2,1	3,4
Korn, mel, gryn, brød	54,3	63,6	64,0	66,7	58,6	56,3	69,6	46,0	73,0
Andre vegetabiliske	–	–	–	–	–	–	–	2,0	1,9

12. Boje kommer til det resultat, at forholdet i provinsen var 60–75% kornvarer og 10–25% animalsk eksportværdi i perioden 1820–47, Boje, op. cit. p. 66.
 13. Overvejelserne, der gjorde sig gældende i debatten, kan samles i det citat, som Rubin bringer fra en brevveksling mellem stiftamtmand Schönheyder til Jonas Collin: »At vi maa dels kun producere ekstra godt Korn eller indskrænke os til det, som en nyttigt beskæftiget og saaledes gavnlige formeret Folkemængde kan konsumere«, hvorefter mulighederne ved produktion og forarbejdning af hør, raps og uld nævnes, dersom den første mulighed ikke realiseres. Denne opfattelse af udviklingen som et valg ses også hos andre forfattere – Dalgas og Rützwow – og alt efter den konkrete vurdering varierede konklusionen. M. Rubin: Frederik d. Sjettes Tid, Kbh. 1895, p. 121.
 14. Efter 1815 ses der i pressen flere bønsskrifter om kreditkassers oprettelse. Til trods for den prominente kreds af underskrivere, lykkedes det ikke at få kasserne oprettet, dertil var den monetaristiske politik for højt prioriteret.
 15. Kurverne er beregnet ud fra det procentuelle forhold mellem produktionsværdierne for korn/animalsk og de respektive eksportværdier i løbende priser. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. 2, tabellerne 2 og 11.
 16. Oplysningerne er hentet fra S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 282f.
 17. Birgit Nüchel Thomsen, Brinley, Thomas, John W. Oldam: Dansk-Engelsk Samhandel 1661–1963, i, Erhvervshistorisk Årbog 1965, pp. 7–439, p. 123. Beregningerne stemmer ikke overens med S. Aa. Hansens tilsvarende. Mens importpristallene næsten stemmer overens, er eksportpristallets bedring mere moderat hos S. Aa. Hansen.
 18. Eftersom pristallene er vægtede må en øget eksport af f.eks. raps eller hvede øge tallet mere end en prisstigning pr. mængde alene.
 19. Erik Helmer Pedersen, op. cit. p. 196.
 20. Ibid.
 21. Nathanson, op. cit. p. 116.
 22. Falbe Hansen, op. cit. bd. II, p. 57f.
 23. Ibid, p. 55.
 24. Her fra Fr. Thaarup: Kortfattet Statistik over Kornproduktionen og Kornhandelen i den danske Stat, Kbh. 1820. For Sjælland har Begtrup anvendt tiende og hartkornsoplysninger, for den øvrige provins Morvilles arealberegninger, Thaarup, op. cit. p. 29f.
 25. M. L. Nathanson: Danmarks Handel, Skibsfart, Penge og Finansvæsen fra 1730 til 1830, Kbh. 1832–34 (Nathanson 2-3-4-). Her Nathanson 3, p. 269.
 26. Se Davids recension i Maanedsskrift for Litteratur bd. 8 og 9, 1832–1833, her bd. 9, p. 42.
 27. C. Olufsen: Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien, Kbh. 1819, p. 112.
 28. Thaarup, op. cit. p. 39. Det er muligt at Thaarups offentlige andragende fik konsekvenser. I 1821 ændredes bestemmelserne således angående spørgsmålene i amtmandsindberetningerne om høstens udfald.

29. Birgit Nüchel Thomsen m.fl., op. cit., p. 120.
30. Ibid. p. 182. Om handelsstatistikken i perioden: På *eksportsiden* eksisterer der for kornets vedkommende en regelmæssig statistik fra og med 1820. Kilderne hertil er for det første de eksportstatistiske tabeller, der forefindes i Rigsarkivet. Dernæst oplysningerne i Handels- og Industritidende. Endelig har Statistisk Tabelværks 4. hæfte en summarisk opgørelse over udførslen 1820–39. Disse kilder viser en overensstemmelse, der må betyde at de er baseret på det samme kildemateriale. Eftersom Handels- og Industritidende blev udgivet af det Kgl. Generaltoldkammer- og Kommercekollegium, er det også indlysende at der måtte være en nær sammenhæng mellem dennes oplysninger og de af Statistisk Tabelværk anførte. Fra 1821 medtages ost og smør. Fra 1827 rapssæd og roefrø. Samme år ophævedes mellemrigstolden på levende kreaturer, hvilket førte til den lidt paradokse situation, at den vigtige eksport heraf til Hertugdømmerne ikke kan belyses statistisk. Først fra 1838 kan udførselen fra Kongeriget fordeles på aftagerlande, før da må hertugdømmerne altså medtages, og først fra 1844 kan udførselen fra provinsen specificeres på aftagerlande. På *importsiden* skete der først en udvikling i perioden 1838–44. Boje, op. cit. p. 57f., p. 66. Hølcck, op. cit. p. 239ff. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, p. 356ff. For Danmark fremviser Statistisk Tabelværk 4. hæfte dog netto-eksporttallene for korn fra og med 1830 – året hvor kornimporten blev toldfri.
31. C. Olufsen, op. cit., p. 111 og Begtrup i Den Oeconomiske Correspondent 1817, nr. 5, pp. 34–36. (Begtrup var redaktør af bladet).
32. Henholdsvis Nathanson 3, p. 121 og Nathanson 2, p. 326.
33. C. F. I. Dalgas: Hvilke af de Produkter som vort Land er skikket til, kunde, efter Handelens nærværende Conjuncturer og dem, man efter Sandsynlighed kan vente, ansees for de fordelagtigste? Artiklen tryktes i det af J. Collin udgivne tidsskrift »For Historie og Statistik, især Fædrelandets«, 1825, p. 13.
34. Kurven er beregnet på grundlag af Bojes tabel, op. cit. p. 315. Til grundlag for disse oplysninger er anvendt de eksportstatistiske tabeller.
35. Udregnet på basis af oplysningerne i Statistisk Tabelværk 4. hæfte, 1841. Selv om netto-eksporttallene kendes fra 1830 og fremover, er de for sammenlignelighedens skyld ikke medtaget. Det skal påpeges, at den kongerigske andel af eksporten lå mellem 50 og 60% i perioden 1820–40 og endda større (62%) i tyverne, når den kongerigske eksport til hertugdømmerne medtages. Det kongerigske landbrug, der stod tilbage for hertugdømmernes, udviklede sig givet hurtigere. For eksportens vedkommende kan der iagttages en stigende kongerisk andel, jvnf. B. Nüchel Thomsen m.fl., op. cit. p. 90. – Falbe-Hansen er ude i en noget besværlig argumentation, når han vil bruge den i øvrigt meget beskedne tilbagegang i eksport mellem 1820 og 30erne som bevis for tilbagegangen under *tyvernes* krise! En sammenkædning med høstudbytteerne gør ikke opfattelsen mere plausibel. Som det fremgår er Falbe-Hansen også påvirket af Davids artikel. Falbe-Hansen, op. cit. bd. II, p. 37.
36. Jvnf. Boje, op. cit. p. 69. For hele det dansk-norske monarki konkluderede kommissionen, at der gennemsnitligt forredes en nettoimport på 130.000 tdr. Nathanson, 2, p. 126.
37. Nüchel Thomsen m.fl., op. cit. p. 78. Den usikre statistik afgav rige muligheder for hektiske debatter, hvoraf den mest fremtrædende udspandt sig mellem M. L. Nathanson og C. N. David. Når Nathanson således finder at eksporten omkring århundredeskiftet ikke var nævneværdig øget i forhold til 1770erne, og derfra udleder at de første tre tiår af 1800-tallet har været kendetegnet ved en kraftig vækst i eksporten, ja, så måtte det støde David, for hvem det var magtpåliggende at påvise netop de små fremskridt mellem 1800 og 1830. Nathanson 2, p. 259. David, op. cit. bd. 8., p. 530. Om periodens dårlige statistik se f.eks. Rubin, Frederik D. Sjettes Tid, p. 431ff. og Statistisk Tabelværk 4. hæfte, p. V.
38. Nüchel Thomsen m.fl., op. cit. p. 82.
39. Nathanson 1, pp. 110–116.
40. Ibid. (p. 114).
41. 1796–98: Oplysningerne er hentet fra Olufsen, op. cit., p. 114. De øvrige perioders data er fra

Statistisk Tabelværk, 4. hæfte. Tallene er afrundede. Rugens betydning i trediverne skal ses på baggrund af nogle meget dårlige høstår i tredivernes begyndelse. For hveden i tyverne må det pointeres, at der skete en betragtelig øgning af eksporten i tiårets slutning (3.300 tons i første halvdel mod 8207 tons i anden halvdel). Denne øgning skyldtes åbningen af de engelske havne. Smugleriet er ikke en faktor, der behøver at blive indreflekteret i vurderingen af denne tabel. I 1797 blev korneksporten afgiftsfri, i 1809 pålagdes dog en afgift på knap 3%. Denne ophævedes igen i 1819, men med bibeholdelse af oplysningspligt, Rubin, op. cit., p. 125.

42. Således rapsen, der først dyrkedes på det sydlige Fyn, hvorefter den bredte sig til det øvrige Fyn, Sjælland og Jyllands østkyst. Produktionsomlægningen var en højst sandsynlig følge af prisfaldet på de gængse kornsorter og kan da også spores i amtsbeskrivelserne, f.eks. Dalgas i »Vejle Amt«, Kbh. 1826, p. 108.
43. Det følgende afsnit er baseret på oplysningerne i Per Bojes bog.
44. Per Boje, op. cit., p. 68.
45. Per Boje, op. cit., p. 67.
46. I perioden 1818–28 var væksten gennemsnitligt 2% og 7% for henholdsvis den samlede BFI og handelssektorens BFI. S. Aa. Hansen, op. cit. bd. II, pp. 213–29.
47. Nyeste Skilderie 1820, p. 1047.

Kapitel 4: Sammenfatning

1. Olufsen, op. cit., p. 193f.
2. J. F. W. Schlegel: De lave Kornpriser som Aarsag til den almindelige Standsning i Handel og Vandel... Indledning og Anmærkning af J. F. W. Schlegel, Her, p. VII.
3. Lars Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding, i, Erhvervshistorisk Årbog, 1966–67, Århus.
4. Den Oeconomiske Correspondent, 1821, p. 394.
5. Boje, op. cit., p. 277.
6. Handels- og Industritidende nr. 103, 1823, p. 416.

Litteraturliste

- Per Boje. Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–47, Århus 1977.
- C. Dalgas. Hvilke ere de Producter som vort Land er skicket til, kunne efter Handelens nærværende Conjuncturer, og dem, man efter Sandsynlighed kan vente, ansees for de fordelagtigste? i, For Historie og Statistik 1825, pp. 5–122.
- C. N. David. Anmeldelse af M. L. Nathansons værk i, Månedsskrift for Litteratur bd. 8 og 9, Kbh. 1832/33.
- S. Aa. Hansen. Økonomisk Vækst i Danmark 1720–1970, Kbh. 1972–74.
- A. Holck. Dansk Statistiks Historie 1800–1850, Kbh. 1901.
- G. Hanson. Dialogisk samtale, Kbh. 1824.
- H. Kyrre. Landbrugskrisen i Danmark 1818–28, Kbh. 1911.
- O. H. Larsen. Landbrugets historie og statistik, Kbh. 1921.
- M. L. Nathanson. Udførligere Oplysninger om Handels- og Finantsvæsenet i Chr. d. VII's og Frd. d. VI's Tid (Nathanson 1), Kbh. 1832.
- M. L. Nathanson. Danmarks Handel, Skibsfart, Penge og Finantsvæsen fra 1730 til 1830, 3. bd. (Nathanson 2-3-4), Kbh. 1832/34.
- C. Olufsen. Bidrag til en Oversigt over Nationalindustrien, Kbh. 1819.
- E. H. Pedersen. Landbrugskrisen 1818–28 – et forsøg på en nuancering, i, Landbohistoriske Studier tilegnet F. Skrubbelttrang, 1969, pp. 174–98.
- M. Rubin. Frederik d. Sjettes Tid, Kbh. 1895.

- J. F. W. Schlegel. De lave Kornpriser som Aarsag til den almindelige Standsning i Handel og Vandel, Kbh. 1821.
- V. Thalbitzer. Skatter og Skatteforvaltning i ældre tider, Kbh. 1948.
- F. Thaarup. Kortfattet Statistik over Kornproduktionen og Kornhandelen i den danske Stat, Kbh. 1820.
- B. Nüchel Thomsen m.fl. Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, i, Erhvervshistorisk Årbog XVII-XVIII, Århus 1966/67.